

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ,
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ І МИСТЕЦТВА

Кафедра дошкільної освіти

Магістерська робота

**ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО
ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала: студентка II курсу ОС «магістра»

Галузь знань: 01-Освіта /Педагогіка

Спеціальність 012 Дошкільна освіта

(Заочна форма навчання)

Пистієнко Світлана Миколаївна

Керівник: канд. пед. наук, доцент

Чичук Антоніна Петрівна

Рецензент: канд. пед. наук

Нікітська Юлія Мирославівна

Черкаси - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	9
1.1. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку як наукова проблема	9
1.2. Особливості виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи на різних етапах онтогенезу	21
1.3. Сім'я як чинник виховання у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи	30
Висновки до розділу	40
РОЗДІЛ 2. СТАН СФОРМОВАНOSTІ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	44
2.1. Діагностика сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку.....	44
2.2. Виявлення особливостей ціннісних орієнтацій вихователів і батьків та їхнього впливу на емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку.....	57
Висновки до розділу	60
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	62
3.1. Підвищення психолого-педагогічної культури батьків у вихованні в дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи....	62
3.2. Інноваційні технології формування у дітей дошкільного віку емоційно-ціннісного ставлення до природи.....	75
Висновки до розділу	86
ВИСНОВКИ	88

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	101

ВСТУП

Зміни у соціальній, політичній, економічній сферах, які характеризують сучасне українське суспільство, спонукають до перегляду напрямів розвитку освіти. У Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні, Законі України «Про Освіту», Законі України «Про дошкільну освіту», Національній доктрині розвитку освіти визначено основні принципи освіти в нашій державі, які передбачають орієнтацію на особистість, формування в неї свідомого, ціннісного ставлення до навколишньої дійсності і самої себе.

У сучасній психолого-педагогічній науці та практиці відбуваються зміни у концептуальних підходах до дошкільного дитинства. При цьому посилюється інтерес до даного вікового періоду, підкреслюється його особлива значущість для формування духовно зрілої особистості з власними ціннісними орієнтаціями, що визначатимуть сенс подальшої життєдіяльності людини, сприятимуть її внутрішньому розвитку, забезпечуватимуть можливість співіснування з іншими людьми. Одним із ефективних шляхів формування такої особистості є розвиток системи ціннісних ставлень дошкільників до себе й оточуючих людей.

Звертаємо увагу на те, що проблема виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку складна, багатогранна і різноаспектна. Так, із філософських позицій (Н. Бахтін, М. Каган та ін.) потрактовано структуру і сутність ціннісного ставлення, його зміст, функції, вплив на формування світогляду та світовідчуття дитини, процес трансформації ціннісного ставлення у ціннісну свідомість. У педагогічному аспекті висвітлено процес формування системи цінностей, ціннісних орієнтацій, обґрунтовано можливості залучення дітей до загальнолюдських цінностей (О. Богініч, В. Маршицька, З. Плохій, Т. Поніманська та ін.). Аналіз проблеми у соціологічному плані (Т. Бутківська, Г. Пардов та ін.) сприяє з'ясуванню процесу соціалізації особистості, тобто засвоєння індивідом системи цінностей свого соціального оточення та формування на цій основі

ціннісного ставлення до інших людей.

Розроблення даної проблеми у психологічному ракурсі (С. Анісімов, Д. Колесов, С. Рубінштейн, Е. Фром та ін.) репрезентує можливості вивчення поведінкових аспектів культури міжособистісних відносин, вплив об'єктів ціннісного ставлення на розвиток особистості дошкільника. Аналіз теоретичних і прикладних аспектів означеної проблеми подається в роботах Л. Агеєвої, Л. Габдуліної, А. Свенцицького та ін., де ціннісне ставлення розглядається як складний психологічний феномен, що визначає спрямованість особистості, зміст і характер її активності. Проте у літературі відсутні єдині підходи до трактування ціннісного ставлення як психологічного феномена, оскільки воно є складною багатофункціональною системою взаємопов'язаних, взаємодіючих структурних елементів.

Зауважимо, орієнтація педагогічного процесу на особистість підвищує значення аналізу існуючих і створення нових освітніх підходів, зокрема, оптимізації змісту виховання, спрямованого на формування у дошкільників виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи. Наукові дослідження (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Леонтьєв, В. М'ясищев, Ю. Приходько, В. Столін та ін.), що розкривають теоретико-психологічну проблему ставлень особистості та відповідні пошуки у педагогіці (О. Степанов, М. Фіцула, І. Харламов та ін.) характеризують це утворення як систему зв'язків людини із значущими для неї сторонами дійсності, що реалізується в поведінці, закріплюється у способі життя, стає складовою свідомості й самосвідомості особистості, характеристикою самоцінності.

Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку у психолого-педагогічній літературі (І. Бех, О. Кононко, В. М'ясищев, В. Сластьонін, В. Столін, В. Сухомлинський, Л. Рувинський та ін.) розглядається як важлива складова самосвідомості, що засвідчує зрілість особистості, має відповідні компоненти, форми та показники вияву.

Таким чином, аналіз наукових джерел (І.Бех, О.Кононко, М.Корепанова, І.Мезеря, В.Непомнящая, С.Тищенко та ін.) дозволяє стверджувати про важливість виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку за допомогою різноманітних засобів педагогічного впливу.

Отже, емоційно-ціннісне ставлення до природи у дітей дошкільного віку можна вважати надзвичайно значущим, розв'язання якого здатне значною мірою доповнити теорію духовно-морального розвитку особистості, збагатити практику дошкільної освіти ефективними методиками. Водночас, констатуємо, що у наведених дослідженнях недостатньо уваги приділено аналізу механізмів формування у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи, що підтверджує висновок про актуальність вивчення даної проблеми і необхідність проведення спеціальних досліджень із її вирішення, що і зумовило вибір теми магістерського дослідження: **«Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку»**.

Мета дослідження: обґрунтувати та експериментально перевірити технологію виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати і схарактеризувати виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку як наукової проблеми; уточнити зміст понять «ставлення», «самоставлення», «ціннісне ставлення», «ціннісне ставлення до себе», «емоційно-ціннісне ставлення до себе».
2. Проаналізувати особливості виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку на різних етапах онтогенезу.
3. Розкрити роль сім'ї як чинника виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку.

4. Виявити стан сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку.

5. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити шляхи виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – освітній процес у дошкільному навчальному закладі.

Предмет дослідження – технологія виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**: теоретичний аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної, навчально-методичної літератури, узагальнення, систематизація, спостереження, опитування; педагогічний експеримент.

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що обґрунтовано і схарактеризовано виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку як наукової проблеми, особливості означеного процесу на різних етапах онтогенезу; уточнено зміст понять «ставлення», «самоставлення», «ціннісне ставлення», «ціннісне ставлення до себе», «ціннісне ставлення до людини»; розкрито роль сім'ї, інноваційних технологій у формуванні в дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи.

Практична значущість дослідження полягає у розробленні діагностувального інструментарію для виявлення сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи, інноваційних технологій формування у дітей дошкільного віку емоційно-ціннісного ставлення до природи, програми педагогічного всеобучу батьків щодо виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку, які можуть бути корисними вихователям-практикам, студентам-практикантам; при написанні навчально-методичних посібників, при виконанні студентами науково-дослідницької роботи.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (86 найменування), 2 додатків і становить 104 сторінки друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку як наукова проблема

Логіка дослідження зумовлює необхідність з'ясування, передусім, суті понять «ціннісне ставлення», «ціннісне ставлення до себе (самоставлення)», «ціннісне ставлення до інших людей» як фундаментальних у понятійному апараті магістерської роботи. При цьому вважаємо за необхідне внести деякі уточнення щодо трактування ключового поняття «ціннісне» як похідного від слова «цінність» та категорії «ставлення».

Так, у новому тлумачному словнику з української мови «цінність» трактується як:

- виражена у грошах вартість чого-небудь; ціна;
- те, що має певну матеріальну або духовну вартість;
- важливість, значущість чого-небудь [45, с.739].

Зміст поняття «ціннісне» у контексті дослідження, тяжіє до другого і частково до третього значення. Щодо категорії «ставлення», то в довідкових джерелах воно визначається як характер поведінки з ким-, чим-небудь [27, с.445].

Зауважимо, в сучасній психологічній науці (К. Абульханова-Славська, Л. Божович, В.М'ясищев, С.Рубінштейн та ін.) означене поняття вважається найбільш змістовним для визначення конкретної особистості. Так, на думку В. М'ясищева, психіка і свідомість, як її вища сходинка, є єдністю відображення людиною оточуючої дійсності та її ставлення до цієї дійсності [44, с.129]. При цьому саме система суб'єктивно-оцінних, індивідуально-вибіркових ставлень особистості до дійсності є структурною

основою, стрижнем особистості, що визначає рівень і характер цілісного функціонування всіх складових психіки людини. Науковець наголошує на тому, що, вивчаючи ставлення, необхідно враховувати ставлення особистості до інших людей, до самої себе та до предметів оточуючого світу. Вочевидь, категорія ставлення до людей є ключовою та має характер взаємовідносин.

За твердженням С.Рубінштейна, становлення особистості є розвитком її нових ставлень до навколишнього світу, а ступінь їх сформованості і визначеності є мірою зрілості особистості. Аналогічної думки стосовно визначення поняття «ставлення» дотримується Б. Ананьєв, наголошуючи на ролі ставлення людини до себе як одного із важливих чинників виникнення і стабілізації цілісності особистості.

Існує думка (В.Горбатих) [19], що ставлення має складний психологічний зміст і включає відповідно емоційний, когнітивний та поведінкові компоненти. На сьогоднішній день про роль двох останніх компонентів у структурі ставлення більше відомо, ніж про емоційний. Думається, це пояснюється тим, що його вивчення прямо пов'язане з дослідженням проблеми емоцій, яка залишається найменш розробленою в сфері психології, хоча останнім часом мають місце позитивні тенденції у цьому плані завдяки таким науковцям, як Б.Додонов, О.Запорожець, В.Котирло, О.Кульчинська, Я.Неверович, К.Обуховський, О.Овчинникова, Т. Титаренко, О. Чебикін та ін.

Нам видається, що емоційний компонент у структурі ставлення є провідним, оскільки власне ставлення особистості виникає у процесі своєрідного накладання її емоцій на предмет, що певною мірою усвідомлюється, пізнається нею. Тобто будь-яке за змістом ставлення завжди має емоційно переживатись людиною. А відтак, без емоційного компонента загалом, наголошують психологи [19], не може бути об'єктивних оцінних ставлень суб'єкта, коли в свідомості відбувається когнітивне відображення дійсності і смислове відображення цієї дійсності, а

в кожному акті психічної діяльності маємо елементи того й іншого. Дослідники, враховуючи важливість ролі емоційного компонента ставлення особистості, констатують, що особистісні ставлення характеризують ступінь інтересу, силу емоцій, бажань, і виражаються в поведінці суб'єктів, в їхніх діях та переживаннях: «наші власні переживання як би безпосередньо вони не переживалися, пізнаються і усвідомлюються лише опосередковано, через їх ставлення до об'єкту» [6; 10]. Отже, можна стверджувати, що, ставлення – це продукт індивідуального розвитку особистості, який характеризує ступінь її інтересу, силу емоцій, бажань і виражається в її поведінці. Ставлення до самого себе (самоставлення) – це осмислене ставлення до власних суб'єктивних утворень, тобто особистісних властивостей.

Щодо емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку, відзначимо, що означений феномен є складним і багатограним об'єктом наукових досліджень (І.Бех [10], О.Кононко [35], В.М'ясищев [44], С.Світлична [56], В.Столін [54], В.Сухомлинський [57], Л.Рувинський та ін.), який розглядається як системне утворення особистості, продукт індивідуального розвитку людини, важлива компонента самосвідомості, що засвідчує зрілість особистості і має відповідні компоненти, форми та показники вияву. Дослідники (Н.Гаврилова, О.Сергеева, Г.Хорошенкова та ін.), використовуючи поняття «ціннісне ставлення», наголошують на тому, що таке ставлення є внутрішньо детермінованим, заснованим на особистісному значенні об'єкта ставлення для людини та має позитивну спрямованість. Тому його вивчення на ранніх етапах онтогенезу становить особливий інтерес для психолого-педагогічної науки і практики.

Емоційно-ціннісне ставлення до природи у дітей передбачає сформованість у дітей дошкільного віку вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил. Воно є важливою умовою формування у дітей активної життєвої позиції. Відтак, можна стверджувати, ціннісне ставлення дитини до себе як системне утворення особистості

акумулює ціннісне ставлення до свого фізичного, психічного, соціального «Я». Схарактеризуємо означені складові.

Ціннісне ставлення до свого фізичного «Я» – це вміння особистості оцінювати свою зовнішність, тілобудову, поставу, розвиток рухових здібностей, фізичну витривалість, високу працездатність, функціональну спроможність, здатність відновлювати силу після фізичного навантаження, вольові риси, статеву належність, гігієнічні навички, корисні звички, стан свого здоров'я та турбуватися про безпеку власної життєдіяльності, здоровий спосіб життя, активний відпочинок.

Ціннісне ставлення до свого психічного «Я» передбачає вихованість у дітей дошкільного віку культури пізнання власного внутрішнього світу: думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив, ідеалів, цінностей, ставлень. Важливо навчити зростаючу особистість сприймати себе такою, якою вона є, знати свої позитивні і негативні якості, сприяти формуванню в неї реалістичної Я-концепції, готовності та здатності до самовдосконалення, конструктивної самокритичності. Під Я-концепцією розуміється сукупність усіх уявлень про себе, сполучених із їх оцінкою [2]. Вважається, що Я-концепція відображає той рівень розвитку знань суб'єкта про себе, на якому вона і функціонує як ієрархічно організована, відносно стійка система.

Ціннісне ставлення до свого соціального «Я» виявляється у таких ознаках: здатність орієнтуватися та пристосовуватися до нових умов життя, конструктивно на них впливати; визначення свого статусу в соціальній групі, налагодження спільної праці з дорослими та однолітками; вмінні запобігати конфліктам, справедливому і толерантному (шляхетному) ставленні до інших людей.

Заслуговує на увагу визначення ціннісного самоствавлення, запропоноване в дослідженнях В. Давидова, де означений феномен трактується ученим як сутнісний показник морально-вольового розвитку особистості, що регулює її поведінку, кваліфікується як переживання нею

своїх можливостей, адекватних життєвим завданням – об'єктивним та особистісно значущим [4].

З позиції С.Тищенко [60], ставлення до себе визначає характер ставлення до інших людей, впливає на процеси самоусвідомлення, опосередковує ціннісні орієнтації особистості.

Нам видаються актуальними і значущими теоретичні узагальнення В.Століна, а саме: на найбільш конкретному рівні самоствавлення є специфічною активністю суб'єкта щодо свого «Я»; на більш загальному – емоційні компоненти, зокрема самоповага та інтерес до себе; на найзагальнішому – недиференційоване загальне почуття «за» чи «проти» себе. З таких позицій, на думку автора, самоствавлення дитини має три різні смисли:

✓ перший смисл самоствавленню дитини надають батьки. Уважне, любляче, шанобливе ставлення дорослих до малюка продукує його високу самоповагу, самосприйняття. Авторитарна чи байдужа позиція дорослого призводить до неприйняття дитиною самої себе, переживання своєї малоцінності та непотрібності;

✓ у другому смислі самоствавлення є індикатором, що сигналізує про ступінь задоволення чи незадоволення потреби дитини у спілкуванні з рідними, близькими;

✓ третій смисл самоствавлення пов'язаний із потребою дитини бути прийнятою дорослим [54].

Як зазначає В. Столін, емоційно-ціннісне ставлення до себе виявляється на позитивному полюсі в гордості, почутті власної гідності, повазі до себе, а на негативному – як усвідомлення власної малоцінності, нікчемності, зневаги до себе. Генеза цього ставлення визначається розвитком емоційної сфери дитини, її емоційним досвідом у цілому [54].

Отже, можна стверджувати, що ефективність виховання ціннісного самоствавлення значною мірою залежить від визнання дорослими значущості його формування в дітей дошкільного віку.

Крізь призму концепції про особистісний зміст «Я» В.Століна самоставлення розглядається як специфічна активність суб'єкта стосовно свого «Я», що виявляється в певних внутрішніх діях. Більш загальним аспектом вибудови ставлення до себе, його макроструктурою є емоційні компоненти: самоповага, аутосимпатія, близькість-самоінтерес.

Цілком очевидно, лінія ставлення до себе є визначальною в системі ставлення суб'єкта до світу, що задає значеннєві орієнтири життєдіяльності людини (О.Рейпольська). Самоставлення, наголошує науковець, що виступає на позитивному полюсі у вигляді гордості, почуття власного достоїнства, а на негативному – у вигляді свідомості власної малоцінності, значною мірою зумовлює результат особистісного розвитку [51, с.76].

Дошкільник висловлює своє ставлення як до себе загалом, так і до окремих якостей своєї особистості через самооцінку, яка характеризується об'єктивністю, адекватністю, забезпечує внутрішню узгодженість особистості та відносну стійкість поведінки. Оцінювання дорослих залишається для дитини авторитетним, хоча все більше критерієм самооцінки стає власний досвід та конкретні результати її індивідуальної діяльності: ігрової, образотворчої, навчальної тощо.

Однак, самооцінка дитини старшого дошкільного віку щодо діяльності й особистісних проявів неоднозначна. При оцінюванні власних дій, умінь і навичок самооцінка дитини характеризується більшою конкретністю. При порівнянні дитиною своєї роботи з діяльністю однолітків самооцінка здебільшого буває необ'єктивною. Водночас оцінювання особистісних якостей, проявів характеризується узагальненістю й розмитістю.

Самооцінка свого статусу у колективі ровесників у дітей, зокрема старшого дошкільного віку, як правило, є неадекватною: діти, які об'єктивно перебувають у незадовільному становищі у групі, схильні до переоцінки свого статусу, а ті, що мають високий статус, – навпаки, мають тенденцію до його недооцінювання. Переважною більшістю самооцінка старших дошкільників є дещо завищеною як захисний механізм підтримки

позитивного ставлення до себе, впевненості в собі, що дозволяє дошкільникові сміливо братися за нову справу, ризикувати, вірити в успіх, вільно оволодівати новими сферами дійсності.

Для розвитку емоційно-ціннісного ставлення до природи старшого дошкільника важливого значення, на думку В.Котирло і В.Крутецького, набуває саморегуляція поведінки, що зумовлена таким новоутворенням в особистісній сфері, як: підпорядкування мотивів «хочу» і «треба». При цьому стійкість ієрархії мотивів ще ситуативна й потребує контролю з боку дорослого; розвиток моральної свідомості – узагальнене сприйняття правил, незалежно від людини, яка вимагає їх виконання, й ставлення до неї; перенесення правил в аналогічні із засвоєними ситуації; перетворення узагальнених правил на норми поведінки; збільшення досвіду поведінки; поява й набуття стійкості нових почуттів; освоєння дитиною часового простору, який призводить до формування полімотивованості, дії дитини визначаються теперішнім, минулим й майбутнім проявами.

Коли йдеться про формування ціннісного самоствавлення, акцентується, що самоствавлення – стале утворення, яке виникає на основі самосприйняття, самооцінки та оцінок значущого оточення (О. Кононко).

Говорячи про самоствавлення, слід пам'ятати, що воно завжди має якусь оцінку (позитивну чи негативну). Саме тому пріоритетним напрямом у роботі педагогів дошкільного навчального закладу має бути формування у дітей самоствавлення, що одночасно є позитивним, рефлексивним і критичним. Таке ставлення особистості до себе ми називаємо ціннісним.

Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Процес становлення та розвитку людських потреб і ставлень обумовлений емоційними переживаннями, що базується на наявному фонді потреб, мотивів і ціннісного ставлення. Досвід емоційно-ціннісного ставлення включає емоційні переживання, що відповідають потребам і системі цінностей певного суспільства, і відрізняються якісними характеристиками,

динамічністю й об'єктами, на які спрямовані.

Ключовими показниками емоційно-ціннісного ставлення до природи дітей старшого дошкільного віку до себе й оточуючих, на думку О.Третяк, є: людяність, повага до людської гідності, справедливість, толерантність, відповідальність.

Стрижневою категорією емоційно-ціннісного ставлення до оточуючих, природи, поза сумнівом, є людяність. Людяність – у межах моральної свідомості – це знання правил поведінки та спілкування в дошкільному закладі, вдома, на вулиці, в громадських місцях. Уявлення про «добро» як життєву цінність людини і «зло» як його протилежність. Усвідомлення, що людина – вища цінність суспільства. Людяна особистість завжди виявляє інтерес до іншої людини, несе благо, благополуччя і радість іншим, дотримується правил поведінки, відчуває радість і горе інших, співрадіє, співпереживає, позитивно сприймає себе та інших. Людяна особистість вміє: спілкуватися без роздратувань і грубощів; намагається втішити, розрадити оточуючих, безкорисливо допомагає іншим; не бере участі в мобінгу (фізичному і психічному цькуванні більш слабких дітей).

За своєю суттю у вихованні емоційно-ціннісного ставлення до інших людей має людська гідність. Гідність – визначає особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності і моральної рівності серед людей; ставленні до оточуючих, в якому визнається її безумовна цінність. Основні ознаки і прояви поваги до людини та її гідності – це: бажання виявляти повагу до людини, вимогливість у ставленні до себе й інших, емоційне переживання власної гідності, визнання прав кожної людини, вміння об'єктивно оцінювати себе (самокритичність) та інших, визнання досягнень інших людей та своїх власних, вміння відстоювати власну гідність.

Справедливість полягає в усвідомленні загального співвідношення цінностей, благ та конкретний розподіл їх між індивідами, належний

порядок людського співжиття, що відповідає уявленням про сутність людини та її невід'ємні права. Під справедливістю розуміється вид міжособистісної взаємодії, що ґрунтується винятково на значущості справ (чи поведінки) суб'єктів взаємодії. Кожна людина визнає справедливість необхідною, що є свідченням її високої суб'єктивної ціни для індивіда [62, с.65]. Справедливими вважають не тільки тих, хто має уявлення про справедливість, чесність, обов'язок, а й тих, хто прагне ставитись справедливо до всіх незалежно від власних уподобань, ніколи не обманює, виступає проти насильства, зла, несправедливості.

Толерантність характеризується здатністю ставитися з терпінням до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки оточуючих. Толерантність проявляється у повазі до кожної людини: дитини і дорослих, близьких і незнайомих. Вона передбачає стриманість у словах і діях, уміння визнавати свої помилки у ставленні до інших. Толерантність передбачає гуманне ставлення до людей іншої національності, віросповідання, різного світогляду. Толерантна людина завжди зважає на думки інших, не насміхається і не кривдить інших. Ця моральна якість є запорукою успішного самовираження і самореалізації особистості, що сприяє підняттю і перетворенню її в найвищу цінність.

Процес виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи складний і пов'язаний із формуванням ряду структурних компонентів особистості:

- 1) потреб, що обумовлені функціями природного довкілля;
- 2) емоційної готовності до усвідомлення цінностей природи;
- 3) мотивів взаємодії з природою на основі усвідомлення цінностей природи;
- 4) особистого досвіду емоційно-ціннісного ставлення до природи.

Важливим показником ціннісного ставлення до людини є відповідальність, що виявляється у її ставленні до обов'язків даного слова, певних зобов'язань тощо. Відповідальність може бути реалізованою за

умови свободи волевиявлення, принциповості і рішучості особистості, повагою до себе і людей. Відповідальна людина усвідомлює сутність понять «обов'язок», «відповідальність», охоче виконує свої обов'язки як вдома, так і в дошкільному закладі, школі, вимоглива до себе та інших, відчуває, що можна робити, а що ні, ретельно виконує свої обов'язки без нагадувань і спонукань, дотримується слова, вміє передбачати наслідки власних дій, міру припустимої поведінки.

Ці категорії взаємопов'язані між собою, взаємодоповнюють та взаємопроникають одна в одну [62, с.5–6] у ціннісному самоствавленні як особистісному інтегративі, де мають гармонійно поєднуватися також позитивне самоприйняття дитиною своєї статевої належності, доступна віку міра орієнтації у своєму душевному світі та гуманна поведінка.

Зауважимо, вивчення психолого-педагогічних джерел [35, 37] дозволяє говорити про існування гендерних розбіжностей у проявах ціннісного самоствавлення. Так, на думку І. Мельничук, приналежність дитини до певної статі визначає становлення її особистості, інтереси, формування особливої системи уявлень про себе як про людину певної статі, що включає специфічні для чоловіків та жінок потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, форми поведінки. Дитина, вибудовуючи образ самої себе, користується засвоєними нею еталами, статево-ролевими стереотипами, – всім тим, що трансформується в її внутрішній світ.

У дослідженні О. Кононко [35] з'ясовано, що у представників обох статевих груп домінує орієнтація на зовнішні ознаки, що засвідчує обмеженість їхніх уявлень, перевагу зовнішньої детермінації над внутрішньою. Одержані вченим дані засвідчують зрілі можливості дітей старшого дошкільного віку диференціювати ознаки статі, усвідомлювати відмінності як між дитиною і дорослим загалом, так і між хлопчиком-чоловіком, дівчинкою-жінкою зокрема. Дошкільники обох статевих груп зважають не лише на переваги, а й на вразливі місця, слабкі сторони протилежної статі. Ними визначено групу рис, специфічних для

представників чоловічої (силу, вагу, розумові здібності, свободу вибору) та жіночої статі (атрибути зовнішності, особливості тілобудови тощо).

На думку автора, елементарність, схематичність, поверховість уявлень дітей старшого дошкільного віку щодо орієнтування в основних статевих ознаках пояснюється як віковими особливостями, так і індивідуальною історією розвитку. О.Кононко зазначає, що дівчатка зазначеного віку виявляють майже вдвічі більшу за хлопчиків здатність диференціювати статеві особливості людини. Це дає можливість говорити про дещо вищу соціальну зрілість представниць слабкої статі порівняно з сильною.

Здатність дитини старшого дошкільного віку ґрунтуватися у своїх міркуваннях на реалії, оперувати чеснотами й вадами представників своєї та протилежної статі засвідчує притаманне вказаному віку становлення особистості, зростання статевої самосвідомості та ціннісних орієнтацій статево-рольової позиції як однієї з умов гармонійного особистісного зростання в дошкільному дитинстві та в подальші роки.

Як зазначає О.Кононко, у спільній діяльності уточнюється й виробляється поведінка зростаючої особистості, зорієнтована на статево-рольові стандарти, встановлюються особливості статево-рольової поведінки. Автор акцентує увагу на залежності статевої самосвідомості дитини від суспільних установок батьків та вихователів дошкільного закладу, важливості для її особистісного зростання на ранніх етапах онтогенезу додержання дорослими прав дитини, її прагнення до розширення меж своєї свободи.

Разом із тим, дослідження О.Кононко [35] підтвердило, що соціальне оточення здебільшого відстає від властивих віку прагнень і тенденцій, штучно гальмує соціальний розвиток дошкільника, орієнтуючи його, передусім, на соціокультурні стандарти, ігноруючи первинні – біологічні. Це, на думку автора, дезорієнтує зростаючу особистість, позначається на її свідомості, поведінці в соціумі.

Теоретичний аналіз наукових праць засвідчив усю складність означеної проблеми. Узагальнюючи існуючі уявлення фахівців про зміст поняття «ціннісне самоствавлення», виділено основні підходи до розуміння та дослідження цього феномену вітчизняними та зарубіжними вченими: емоційно-вольова властивість; результат знань, досвіду прогнозування подій; функціональна психофізіологічна готовність, внутрішній зворотний зв'язок, що визначає здатність людини до взаємодії з зовнішнім середовищем; інтелектуальний стан та якість особистості.

Конструктивним нам видається визначення ціннісного самоствавлення, запропонованого В.Давидовим, де означений феномен розглядається науковцем як сутнісний показник морально-вольового розвитку особистості, що регулює її поведінку, кваліфікується як переживання нею своїх можливостей, адекватних життєвим завданням – об'єктивним та особистісно значущим [20].

Заслугує на увагу дефініція ціннісного самоствавлення Б.Висоцького як прийняття особистістю своїх дій, рішень. Тобто, по суті йдеться про її прийняття самої себе. А відтак, під ставленням до себе цілком правомірно розуміти емоційно-ціннісну складову «Я-концепції».

Слушною для розуміння сутності досліджуваного феномена є позиція С. Тищенко, згідно якої емоційно-ціннісне ставлення до себе виступає в процесі взаємодії з оточуючим середовищем умовою становлення образу-Я і, водночас, зумовлюється його рівнем розвитку. Вочевидь, домінуючою є думка про існування тісного взаємозумовленого зв'язку між особливостями ставлення до себе, оточуючого середовища та когнітивними процесами образу-Я, де ставлення до себе визначає характер ставлення до інших людей, впливає на процеси самоусвідомлення, опосередковує ціннісні орієнтації особистості [61]. Таким чином актуалізується необхідність розкриття особливостей формування ціннісного ставлення у дошкільників на різних етапах онтогенезу.

1.2. Особливості виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи на різних етапах онтогенезу

Емоційно-ціннісне ставлення до себе й оточуючого середовища – це системне утворення особистості, продукт індивідуального розвитку людини. Його формування відбувається разом із формуванням її психічного відображення, і тому його вивчення на ранніх етапах онтогенезу становить особливий інтерес як для психологічної науки, так і для педагогічної практики.

Розвиток індивіда протягом всього життя проходить ряд стадій, для кожної з яких характерним є свій комплекс особливостей психічної діяльності. У даному ракурсі заслуговують на увагу, на наш погляд, роботи П.Чамати, які присвячені генезису самосвідомості, де автор констатує, що в процесі взаємодії з оточуючими людьми, дитина починає розрізняти їх психічні стани, дії, вчинки, а потім переходить до їх усвідомлення у себе [66].

Кожна особистість пізнає іншу за допомогою спостереження за її поведінкою, діяльністю, а потім від спостереження чисто зовнішніх характеристик здійснюється перехід до розкриття особливостей внутрішнього світу, до пізнання глибинної сутності чужого «Я». Далі, усвідомлюючи особливості іншої людини, виділяє і свої відмінності від цього іншого. Таким чином, від пізнання іншого, людина починає нібито вглядатися в себе, знаходячи в собі ті чи інші особливості і проявляти певне ставлення до себе.

У руслі зазначеного цілком правомірно стверджувати, що усвідомлення дитиною себе поруч із усвідомленням нею оточуючого світу є необхідною умовою її розвитку. Продуктивним шляхом вивчення ранніх форм самосвідомості є підхід із позиції спілкування (М.Лісіна). У ході комунікативної діяльності дитина стає об'єктом пізнання партнера і дізнається про саму себе завдяки його реакціям на свої дії, його позиції по

відношенню до себе. Емоційно-ціннісне ставлення виникає дуже рано і стає лінійним відображенням ставлення близьких дорослих до дитини [42].

Показовими у цьому плані є результати досліджень Н.Авдеєвої, де наголошується на тому, що, починаючи з першого півріччя життя, немовлята розрізняють «три пласти» у взаємодії з дорослими:

- ✓ ставлення дорослих до себе як до особистості і новколишнього світу;
- ✓ ставлення дорослого до своєї окремої дії, до природних явищ та їх впливу на особистість;
- ✓ ставлення до програми взаємодії, якій слідує доросла людина під час експерименту.

При цьому у дитини виявляються уявлення про себе як суб'єкта, як особистості з одного боку, і суб'єкта активного впливу на оточуючий предметний світ, суб'єкта діяльності, з другого. В першому півріччі життя в інтимно-особистісному спілкуванні з дорослим формується початкова форма ставлення до себе, до природи яка має характер позитивного емоційного самовідчуття себе як унікального суб'єкта, особистості. Починаючи з другого півріччя з переходом до ситуативно-ділового спілкування з дорослим, починається складатися відображення себе як суб'єкта діяльності і форми виявлення у світ [14].

Життя немовляти залежить від дорослих, які безпосередньо задовольняють всі його основні потреби. Діяльність дитини переплетена з діяльністю дорослого настільки тісно, що перша неможлива без другої. У роботі Л.Виготського «Вік немовляти», подається така характеристика соціальної ситуації розвитку дитини: «Залежність немовляти від дорослих створює своєрідний характер ставлень дитини до оточуючої дійсності (і до самої себе), які виявляються в тому, що ці ставлення завжди опосередковані через інших, завжди відбиваються крізь призму ставлень до іншої людини». Таким чином, ставлення дитини до дійсності і до себе виявляються з самого початку як соціальні ставлення.

Численні дослідження ставлень дитини і дорослого на першому році життя (Ш.Бюлер, А.Валлон, М.Денисова, М.Кістяковська, С.Фаянс, Н.Фігурін, Ф.Фрадкіна та ін.) показують, що в цей період встановлюється найбільш тісний зв'язок дитини з дорослим, з природою де дорослі стають основним моментом будь-якої ситуації, в яку потрапляє немовля. Протягом цього періоду зв'язок не послаблюється, а, навпаки, ще й підсилюється і набуває нових, більш активних форм. Не менше значення у формуванні ставлення дитини до себе відіграє на цьому віковому етапі розуміння слів дорослої людини, виконання перших різноманітних дій із предметами, спроби ходьби тощо.

У ранньому віці, коли дитина не усвідомлює себе як окрему від оточуючих істоту, ставлення до себе формується виключно через ставлення дорослих. Дитина значно раніше починає відчувати себе люблячою або знехтуваною, але лише пізніше набуває здатності і засобів когнітивного самопізнання. Відчуття «який я» формуються раніше, ніж «хто я». Материнське ставлення – прийняття, прив'язаність, схвалення стає першим соціальним віддзеркаленням для свідомості дитини. Поведінка батьків, їхня настанова є важливими для особистісного розвитку дитини і відбивається пізніше у поведінці в природі. При цьому викривлення розвитку зустрічаються не тільки у тих дітей в ранньому дитинстві, які були розлучені з матір'ю, але й у тих, хто відчував вплив неправильних батьківських настанов.

Дослідники немовлячого і раннього дошкільного віку (Л. Божович, Д.Ельконін, М.Лісіна та ін.) наголошують на тому, що вже на першому році життя під впливом спілкування з дорослим починається формування активної позиції дитини в оточуючому світі, що проявляється у високому рівні ініціативності, яскравій емоційності, допитливості у ставленні до людей і предметного світу, в позитивному самовідчутті як суб'єкта у ставленні до себе. Саме ця активність є передособистісним утворенням. Загальне позитивне ставлення до себе як суб'єкта емоційного спілкування

у немовлячому віці змінюється ставленням до себе як суб'єкта предметно-практичної діяльності у ранньому віці. Однак таке ставлення ще не є усвідомленим [14].

Під кінець третього року життя відбувається «відокремлення» дитини від інших людей і усвідомлення власних зростаючих можливостей та здібностей. Оцінка своїх учинків стає можливою тільки на основі порівняння своїх дій, якостей із можливостями, вчинками, якостями інших, але порівняння спочатку стосується не особистісних якостей, а зовнішніх атрибутів. Поступово змінюється предмет оцінки. Суттєвим зрушенням у розвитку особистості молодшого дошкільника є перехід від предметної оцінки іншої людини до оцінки її особистісних якостей. Засвоєння норм і правил поведінки стає тим мірилом, яким користується дитина в оцінці інших людей.

Після проходження кризи трьох років, на якій ставлення до себе відбивається через успішність в досягненні результату в предметно-практичній діяльності, основним джерелом його (до п'яти з половиною років) продовжує виступати досвід у продуктивній діяльності. З цього віку у сферу ставлень дитини до себе проникає досвід взаємовідносин із ровесниками і дошкільник починає дивитися на себе ніби їхніми очима. Зауважимо, з п'яти з половиною до шести років дитина перестає пов'язувати самоставлення зі своїми успіхами-неуспіхами в продуктивних видах діяльності. До семи років думка оточуючих людей (ровесників, вихователів) безпосередньо визначає ставлення дитини до себе. Знання про себе і свою самостійність дитина отримує через оцінки своєї успішності іншими людьми. Вочевидь, механізмом зміни орієнтиру з предметної діяльності на взаємини з іншими людьми є зміна форми спілкування. Оцінка інших людей стосується не лише діяльності дитини, але й її самої як особистості, що орієнтує дошкільника на сприйняття й оцінку оточуючих в тій же якості. Стосовно інтеріоризованої дитини, ці оцінки починають виступати критерієм її власної самооцінки. Результати роботи

В. Щур із дослідження загального ставлення до себе дошкільників 5–7 років показали, що більша кількість дітей оцінювали себе позитивно і виявили тенденції до завищення прогнозування своїх можливостей, що, на думку А.Силвестру є віковим феноменом [42].

Таким чином, можна стверджувати, що до початку старшого дошкільного віку дитина набуває емоційно-ціннісного ставлення до себе, зумовленого дитячо-батьківськими відносинами в ранньому дитинстві, успішністю і неуспішністю діяльності в ранньому і молодшому шкільному віці, що далі проявляється в емоційно-ціннісному ставленні до природи на різних етапах онтогенезу.

За даними О. Кононко, Т. Титаренко та інших, уже з перших років життя дитини виявляються відмінності, пов'язані зі статтю. Хлопчики рухливіші за дівчаток, орієнтовані на відкриття нового, частіше поводяться ризиковано, виявляють допитливість, настирливість, активні у розподілі ролей. Поведінка дівчаток передбачає збереження набутого. Хлопчики орієнтуються на ідею, проте менш вимогливі до якості. Вони вибірково та яскраво реагують на емоційне подразнення, досить швидко знімають емоційну напругу, переключаючись на продуктивну діяльність. У дівчаток висока виконавська дисципліна, хоча вони нерішучі у контактуванні з незнайомим світом, чутливі до характеру стосунків у грі, активно реагують на все. Однак у молодшому шкільному віці можна говорити про дещо вищу соціальну зрілість дівчаток порівняно з хлопчиками. Подальший розвиток образу-Я дівчинки і хлопчика відбувається у напрямі самоствердження дитини в освоєнні відповідних ролей та накопиченні соціального досвіду і досвіду поводження себу у природі [37].

У цей період розвитку дитини велике значення має гра. В. Сухомлинський вбачав у грі «величезне світле вікно, через яке в духовний світ дитини вливається життєдайний потік уявлень, понять про навколишній світ» [57, с. 54]. На його думку, саме в грі розкривається

перед дітьми світ, творчі можливості особистості, без гри немає і не може бути повноцінного розумового розвитку.

Для В. Сухомлинського гра була складовою частиною емоційно-естетичного розвитку дітей, адже гра – починається там, де краса. Гра має бути присутньою і в трудовій діяльності, і в навчанні. Він писав, що оскільки праця маленької дитини немислима без естетичного начала, то, отже, й трудова діяльність у молодшому віці тісно пов'язана з грою [57]. Поєднуючи її з навчанням, вчений застерігав педагогів від того, що замінити навчання грою не можна, але і не можна «відгородити стіною» навчання від гри.

Добре знаючи вікові особливості дошкільників та молодших школярів, Василь Олександрович радив педагогам уважно ставитись до дитячої гри, так як для дітей гра – це найсерйозніша справа, саме в грі діти краще засвоюють матеріал. З цією метою В. Сухомлинський створював у навчально-виховному процесі ігрові ситуації, уміло застосовував демократичний стиль керівництва грою, залучав дітей до творчості, фантазії. Завдяки іграм, створеним педагогом, діти набували життєвого досвіду, духовно зростали.

В системі роботи «Школи радості» було правилом залучення дітей до ігрової діяльності. Діти складали казки про росинку, сріблясті павутинки та пурпурові намистинки, кричали, бігали, гралися. Уроки мислення в Куточку Мрії будили натхнення, радість творчості у дітей. Такі ігри стимулювали пізнавальні інтереси дітей, розвивали їх духовно, естетично.

Шестилітки перед навчальним роком місяць жили в Саду здоров'я, спали в куренях, харчувалися в їдальні, купалися в ставку, зустрічали вранішню зорю, робили зарядку, посилено працювали. Створення педагогом ігрової атмосфери сприяло взаємовідносинам єдності, духовності, здоров'я, краси, саме тут реалізувалась педагогіка співдружності.

Коли В. Сухомлинський вперше розповів дітям про Робінзона Крузо, їм захотілося створити Острів чудес, погратися в мандрівників. І ось такий таємничий куточок був створений. Діти жили в світлі гри. «Море», грядка, пшениця, навіть козеня – все це було на Острові чудес. Тут же діти створили країну Ліліпутію, в яку ходили літніми вечорами, щоб розповісти казку про сміливих героїв. Створення ігрової ситуації, ігровою настрою збагачувало дітей: вони жили цікавим романтичним життям, набували життєвого досвіду, росли фізично, духовно, морально. В грі діти виявляють своє ставлення до діяльності. У зв'язку з цим В. Сухомлинський писав: «У грі немає людей серйозніших ніж малі діти. Граючись, вони не лише сміються, а й глибоко переживають» [57, с. 9].

У Павлишській школі спеціально для дітей дошкільного віку було створено іграшковий «шкільний завод», «шкільну майстерню» з виробництва іграшок, майстерню рукоділля. Виготовлені дітьми іграшки передавались в дитячий садок, вишивками прикрашали класні кімнати. Така ігрова праця формувала у дітей уміння та навички трудитися, приносити користь людям. В приміщенні, де навчалися діти дошкільного віку була обладнана кімната для ігор, яку «заселили» іграшки для малят, розраховані на розвиток кругозору, кмітливості, на формування практичних умінь і навичок, а найголовніше – на утвердження життєрадісного ставлення до навколишнього світу. У доборі іграшок і в користуванні ними панував принцип: гра повинна бути засобом всебічного розвитку дітей [57].

В практиці роботи Павлишкої школи широко використовувалися народні дитячі ігри. Залучення дітей до інсценізації та драматизації народних ігор, використання народних іграшок (воза з кінями, пташок, дитячих меблів, овець, кози з козенятами, героїв народних казок) – все це формувало у вихованців захоплення художнім досвідом предків, любов до національного, українського. На думку вченого, гра допомагає дітям

сформувати правильні уявлення про добро і зло, красу, людську гідність, честь і безчестя [57].

Активно використовуючи походи, екскурсії, змагання та народні ігри з хороводами, піснями та танцями, В. Сухомлинський зміцнював дитячий колектив, формував моральні якості вихованців, їх національну свідомість. Створення виховних ситуацій, позитивних взаємовідносин – все це було умовою формування в колективі дисципліни, обов'язку, відповідальності, організованості та порядку, викликало позитивні емоції [57].

Талановитий педагог в нових умовах розвитку та становлення школи на практиці вирішував проблему дії на особистість цілого комплексу засобів, які забезпечують вплив краси на інтелектуальну та емоційну сферу учнів, вироблення умінь та навичок являє собою природа рідного краю. Неповторна краса садів, парків, річок, озер, лісів з їхніми мешканцями – невичерпне джерело для дитячої уяви, фантазії, емпатії, позитивних естетичних переживань.

Природу В. Сухомлинський розглядав як найбільш оптимальний та цікавий для дітей дошкільного віку об'єкт пізнання, фактор великої виховальної можливості, середовище, що має багато потенційних можливостей для фізичного та духовного розвитку: «В природі закладені в доступній формі прості і в той же час найскладніші речі, предмети, факти» – «та, залежності, закономірності, інформація про які нічим не замінима тому, що вона відповідає саме дитячому сприйманню, тому, що інформація про ці речі, предмети є тим світом, у який входить сама дитина, у цьому світі – первинне джерело її уявлень, понять, думок, узагальнень, суджень» [57, с. 68].

Дошкільнику найважче дати собі загальну оцінку. Малюки і дошкільнята середнього дошкільного віку взагалі не можуть судити про себе поза конкретною ситуацією чи певним вчинком. У старших дошкільників з'являються ствердження «Я-слухняний», «Я-веселий».

Проте подібні заяви здебільшого відбивають думку дорослих. Дати собі загальну оцінку в цьому віці діти, як правило, не можуть.

Резюмуючи сказане, можна стверджувати, що ставлення до себе виникає в ретроспективі послідовностей:

- ставлення до себе як до суб'єкта емоційного спілкування і співтворення з природою;
- ставлення до себе як до суб'єкта природної діяльності;
- ставлення до себе як до суб'єкта спілкування;
- як результат якісних перетворень самосвідомості й активної позиції дитини у соціумі;
- як основа для подальшого формування суб'єктності.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, цілком правомірно стверджувати, що процес формування особистості в онтогенезі можна уявити у вигляді послідовних змін суб'єктів різних діяльностей. Дане положення конкретизує ідея Д.Ельконіна про суть і роль провідної діяльності в психічному розвитку дитини, згідно з якою особистість є ієрархічною системою суб'єктів різних діяльностей. При цьому зіткнення «середовища і особистісних моментів» (Л.Виготський) у процесі життєдіяльності дитини, що є необхідною передумовою розвитку його емоційно-ціннісного ставлення до природи на різних етапах онтогенезу, особливо чітко виявляється в ситуаціях вільного вибору – там, де дитина виступає суб'єктом діяльності.

У таких ситуаціях дитина вирішує смислові завдання, звертає увагу на свій емоційний досвід і намагається розвивати його, за допомогою усвідомлення особистого сенсу власних мотивів та настанов. Але тільки усвідомлене вирішення дитиною ситуацій морального, власного вибору дозволяє наблизитись до розуміння того, що є особистісними цінностями.

Зауважимо, власна самоцінність здобувається чи засвоюється дитиною в процесі міжособистісної взаємодії в певному соціокультурному середовищі через визнання природної і неминучої цінності кожної людини

та людських взаємин. При цьому вирішальну роль у розвитку самоцінності дитини відіграють, передусім, батьки. Однак, важливо, щоб сім'я ставилася до дитини як до гідної особистості, здатної до певних видів діяльності, що, у свою чергу, формує в неї почуття власної значущості. Відтак, згідно завдань дослідження, вважаємо за необхідне розкрити роль сім'ї як чинника виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи ставлення до себе й оточуючих.

На нашу думку, структуру ціннісного ставлення особистості до природи визначає логічна єдність таких психологічних утворень:

- емоційні переживання, зумовлені світом природи;
- потреби та інтереси особистості у об'єктах природи;
- система особистісних цінностей, спрямованих на збереження природи;
- творча активність екологічного спрямування.

Виховання ціннісного ставлення особистості до природи можливе за умови забезпечення позитивних емоційних переживань у світі природи, усвідомлення значення природи у задоволенні особистих потреб, наявності внутрішніх спонук збереження природи, визнання самоцінності об'єктів природи, гуманістичної творчої взаємодії з ними.

Визначають емоційно-ціннісне ставлення до природи:

- особливості сприйняття природи;
- характер емоційної реакції на красу природи;
- характер мотивів ставлення до природи та її охорони;
- характер оцінки власного ставлення й ставлення інших до природних об'єктів.

1.3. Сім'я як чинник виховання у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи

Сім'я дає дитині важливий досвід взаємодії з людьми і є тим унікальним виховним середовищем, де вона вчиться людяності,

толерантності, любові і повазі до близьких та оточуючих людей, турботливому, відповідальному ставленню до інших, бережливо відноситись до природи любити її.

Зауважимо, виховний вплив батьків відбувається постійно, адже вони виховують навіть тоді, коли не звертають на це уваги – власними вчинками, висловлюваннями, інтонацією, мімікою, жестами тощо, коли «те, що дорослі заохочують, оберігають, заради чого витрачають сили, чим захоплюються, через що страждають тощо, поступово стає предметом переживань самої дитини» [60, с.11]. Дитина, на ранніх стадіях розвитку, несвідомо наслідує їх риси характеру, моделі поведінки, емоційне ставлення до предметів та явищ. Згодом дитина дорослішає і починає звертати увагу на найбільш авторитетних, значимих дорослих людей, які викликають у неї глибинні почуття, але водночас прагне демонструвати вже свої моделі поведінки в природі і соціумі.

Таке наслідування має винятково важливе значення для всього подальшого життя і діяльності дитини. Дитячо-батьківські стосунки, які характеризуються сильною емоційною значущістю, виявляють специфіку усвідомлення дошкільником себе, що у свою чергу впливає на його самоставлення.

Як наголошувалося у попередньому параграфі, емоційно-ціннісне ставлення дитини до себе і природи починає формуватися з перших місяців її життя, в умовах емоційного спілкування з батьками.

Коли дитина з'являється на світ, вона ще не може відокремити себе від навколишнього середовища. Для неї не існують такі поняття як «Я» та «Вони». Але згодом, у процесі емоційного спілкування з батьками, дитина робить для себе відкриття, що вона – це Я, а інші люди – це Вони. Спочатку для неї вимальовується присутність іншої людини, а через неї – і присутність у світі її самої, а звідси і поведінка у природі. Таке усвідомлення дитиною призводить до двобічного зв'язку з оточуючими людьми.

Ми солідарні з думкою В. Горбатих, що замість «несиметричного» ставлення дорослого та малюка на етапі емоційного спілкування вперше виникає взаємоставлення, крізь призму якого дитина розрізняє позитивні дії дорослого. У працях А. Сорокіної відзначається про байдужість і відчуженість матері, що примушують маленьку дитину робити великі зусилля, для того щоб привернути її увагу. У той же час малюк довго не сприймає негативного сенсу докору або гніву, він радіє грубим словам, при цьому реагує лише на увагу, що міститься в ній. Можна зазначити, що впродовж першого півріччя життя спілкування у дітей спонукається потребою в увазі дорослого. Якщо матуся постійно знаходиться поблизу, проявляє свою любов до малюка і піклується про нього, то у дитини формується довірливе ставлення до неї. Почуття довіри є основою для позитивних самопочуттів дитини і, як наслідок, для позитивного ставлення до оточуючих і довкілля. Довіряючи іншим і відчуваючи їх підтримку, дитина не боїться звертатися до нових, невідомих для неї видів діяльності. Таким чином закладається і основа для позитивного ставлення до самої себе, до соціуму, до природи. Але якщо мати не приймає дитину, нехтує нею та відштовхує, то у малюка формується базове почуття недовіри, яке блокує нормальний хід подальшого особистісного розвитку малюка.

У півтора роки у дитини з'являється здатність впізнавати себе, що, на думку психологів, є важливим кроком у процесі усвідомлення дитиною себе, «свого Я», відокремлення «власного Я» від «Я батьків».

Разом із розвитком «тілесного Я», у ранньому віці формується і «статеве Я». Дитина, засвоюючи статеву роль, приймає ту або іншу модель поведінки у природі і соціумі і відповідає їй упродовж усього життя. Статева ідентичність припускає єдність самосвідомості і поведінки індивіда, його орієнтацію на вимоги, що відповідають тій або іншій ролі.

У ранньому віці дитина отримує відносну самостійність і незалежність від дорослих. Вона усвідомлює себе в якості активно діючої особистості, здатної до здійснення різноманітних дій. Важливим моментом цього етапу

розвитку дитини є поява здібності робити самостійний вибір. Активність дитини спрямована на вивчення навколишнього середовища. Експериментуючи з різними предметами, малюк часто робить помилки, які спонукають дорослих робити численні обмеження щодо його активності. Дорослі часто у відповідь на прояв самостійності дитини вживають такі слова, як: «не біжи», «не торкайся», «не підходь». Але дитина має пізнати світ. У результаті батьківських заборон дитина має спрямувати власну активність із зовнішніх об'єктів на саму себе. На думку Е. Еріксона, дитина понад усе впливатиме на саму себе, що сприятиме розвитку «вимогливої совісті». Але надмірні заборони, присоромлення дитини приводять до негативних наслідків. У малюка розвивається почуття невпевненості у власних силах, з'являється зайва сором'язливість, сумніви у своїх можливостях. У нього постійно переважає почуття провини, неадекватна самооцінка, що мимоволі спонукає його робити виклик оточуючим, діяти так, як він хоче, коли за ним ніхто не спостерігає. «Такий негативізм – природна реакція на необґрунтовані вимоги дорослих, щоб дитина завжди вважала себе винуватою, свої потреби і бажання – чимось поганим, а тих, хто так висловлюється, – завжди правими. Виховуючи дитину такими методами, ми ризикуємо отримати в майбутньому людину, що не рахується з громадською думкою» (Р. Бернс) [8].

Аналіз літератури [8, 14] дозволив виявити, що такі негативні наслідки, як невпевненість у собі, надмірна сором'язливість, брехливість, зневага до думки оточуючих, беруть початок у ранньому дитинстві. Тому дорослі повинні з самого народження дитини надавати підтримку в становленні відчуттів незалежності, самостійності малюків, які мають важливе значення у формуванні їхнього ціннісного ставлення до себе й оточуючого світу.

Здатність дитини бачити в собі позитивні якості, що особливо цінні в суспільстві, генетично пов'язана з її переживанням власної цінності для

близьких дорослих. На цій основі і виникає механізм дії самооцінки, який чинить «опір» будь-яким спробам зовнішнього середовища знизити рівень емоційно-ціннісного ставлення дошкільника до себе. Тобто, коли дитина стикається з судженнями про себе, що суперечать його власним, вона завжди прагне до збереження цілісності свого «Я» і своєї самооцінки. Суб'єктивно така суперечність виражається психологічним дискомфортом – внутрішнім конфліктом, стресом. Вона не може змиритися з існуванням одночасно двох супротивних один одному образів Я і шукає засоби усунення цього протиріччя. В одних випадках – це зміна уявлень про себе, в інших – використання психологічних механізмів захисту, тобто засобів, що дозволяють зберегти цілісність «власного Я», навіть під загрозою дії реальних фактів.

У руслі сказанного заслуговує на увагу думка В. Сухомлинського: «Єдина реальна рушійна сила виховання – це прагнення бути хорошим. Ні на що інше спиратися нам немає можливості, все інше – пустопорожня балаканина: тільки прагнення бути хорошим, жадоба хорошого, спрямованість до ідеалу – єдина пружина, яка рухає складний механізм педагогічного впливу людини на людину» [57, с.65].

Розвиток оцінного ставлення дошкільника до себе, до природи сприяє розширенню сфери цінностей внутрішнього світу і зростанню їх відповідності реальній поведінці дитини. При цьому необхідною умовою виступає подолання самою дитиною внутрішніх суперечностей, що можливе лише в тих випадках, коли дошкільник під впливом оцінюючої дії «значущих інших» переживає власну поведінку як несумісну з цінностями його внутрішнього світу.

У працях дослідника дитячої самосвідомості П. Чамати акцентується увага на тому, що дитині потрібно пережити своє ставлення до інших людей і ставлення інших людей до себе, до природи, до соціуму [66, с.17]. Тільки на цій основі може сформуватися більш-менш правильне її ставлення до самої себе, адекватна самооцінка.

У зв'язку з цим актуалізується вирішальна роль батьків у становленні емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе і природи, організації дорослими практичної взаємодії дошкільників один із одним, у процесі якої виникали б гуманні переживання відносно співрозмовників-однолітків і поводження їх у природі. Адже саме у дошкільному віці створюються найбільш сприятливі умови для розвитку моральної самооцінки, що відображає ставлення дитини до себе як суб'єкта гуманних, доброзичливих взаємин із рідними та однолітками і їх поводження у природі. І саме в цьому ж віці існує небезпека виникнення і закріплення, у випадках неправильного виховання у дитини ставлення до партнерів по спілкуванню, таких утворень в структурі його образу «Я», як хворобливе самолюбство, честолюбство, марнославство, егоцентричні тенденції, що зумовлюють антигромадську позицію особи в процесі її взаємодії з оточуючими.

Для того, щоб гуманні переживання стали настановами особистості у ставленні до природи, себе та до інших людей, батьки повинні постійно звертати увагу дітей на розуміння самопочуття, настрою, емоційного стану однолітків своїх дітей та близьких їм людей. «Кожен новий день приносить радість одним і смуток іншим дітям. Діти повинні розуміти причину настрою однолітка (для цього потрібно вміти поговорити з ним, а іноді уважно спостерігати за ним, і допомогти йому: отримати задоволення від життя під час прогулянка на природі, пожаліти, якщо йому погано (хтось можливо в сім'ї захворів або сталося лихо), радіти разом із однолітком, якщо той переживає радість)» [26, с.70].

Суттєвими нам видаються результати досліджень О. Запорожця [26], Я.Неверович, О. Кошельова, які у своїх спостереженнях за поведінкою дошкільників відзначають: якщо дитину запитати про самопочуття однолітка, при цьому не звертаючи увагу на особливості його діяльності, то найчастіше можна почути відповіді навмання. Якщо ж дитину спочатку розпитати, у кого робота важче, а у кого легше, хто зробив більше, а хто –

менше, у кого залишилося багато роботи тощо, то після подібного аналізу, як правило, робиться цілком правильний висновок малюка про настрій, самопочуття і емоційний стан партнера.

Отже, вищезгадана закономірність становлення емоційно-ціннісного ставлення дитини до природи, до себе, вказує на те, що цей процес неодмінно потребує спеціального керівництва з боку дорослих.

Для дитини дошкільного віку ціннісне ставлення до природи і до себе ще невід'ємне від ставлення до неї оточуючих. Іншими словами, в своїх очах дитина є такою, як її оцінюють близькі й авторитетні для неї люди і лише поступово малюк стає здатним оцінювати свої власні властивості, внутрішній стан. Поступово, переживаючи свою значущість для інших, дитина починає прагнути відтворення цього позитивного переживання, тобто у неї з'являється спрямованість почуттів на позитивну оцінку дорослого, його схвалення та заохочення. Така емоційна активність дитини є водночас показником процесу формування потреби підростаючої особистості у самоповазі. Ця потреба задовольняється тоді, коли батьки у взаємодії з дитиною створюють позитивний емоційний фон: допомагають дитині організувати її справи, постійно намагаються зрозуміти її почуття, поважають її вибір тощо. І навпаки, негативний емоційний фон викликає у дитини відчуття неблагополуччя, що є причиною виникнення замкнутості, відчуженості. З цього приводу В. Сухомлинський писав, що відчуженість, замкнутість, норовливість дитини починається через неповагу з боку дорослих до дитячих почуттів. «Якщо уважно придивитися до того зла, яке, нажаль, оселяється в серці дитини чи підлітка, то корінь його завжди живиться, образно кажучи, ґрунтом неповаги людської гідності...» [57, с. 33].

Велике значення у становленні емоційно-ціннісного ставлення дитини до природи і до себе має авторитет близької дорослої людини, що ґрунтується на вірі малюка в безсумнівне достоїнство і перевагу в усьому над нею самою дорослого, наділеного силою, знаннями. Але для того, щоб

виникла така сильна віра, потрібний тісний емоційний контакт дитини з дорослими, у якому дитина відчуває себе об'єктом любові, опіки, турботи. «... Треба сказати, що діти по-своєму не прощають батькам легковажного ставлення до себе: вони просто не вірять їм. Хай розум і підказує дитині, що в даному випадку дорослі праві, але – в разі відсутності авторитету немає того захоплено-беззастережного ставлення до всього, що говорять і роблять батьки, воно не сприймається дітьми як мудре, істинне. Якщо відсутні тісні емоційні контакти з батьками, у дитини не виникає також прагнення заслужити їхнє схвалення, тобто бути такою, якою вони хотіли б її бачити» [60, с.14].

Найчастіше авторитетом для дитини виступають його батьки, вплив яких близький за механізмом своєї дії до навіювання. Інформація, яку одержують діти від авторитетної близької дорослої людини, переживається ними як особисто значуща, така, що спонукає до дії і не викликає внутрішнього опору. Ми солідарні з думкою С.Тищенко, що «мудрість батьків як вихователі якраз і полягає в тому, щоб весь час ставити дитину в позицію творця, який відчуває потребу зробити щось корисне, радісне, приємне іншим людям. Адже все, що зроблено власними руками, ціниться не лише як певна річ, а й як витвір власного духу» [60, с.15].

У дошкільному віці дитина поступово зазнає складних внутрішніх змін, які стають новоутвореннями цього періоду: у дитини виникає свідомо орієнтація у власних переживаннях, особисті очікування від оточуючих та здатність оцінювати себе, свої знання і вчинки.

Відносна стабільність цих очікувань пов'язана з потребою дитини в тому, щоб передбачити ставлення до неї оточуючих – позитивне чи негативне. В разі позитивного ставлення у дітей виникають впевнено-оптимістичні очікування, негативне ставлення призводить до тривожних песимістичних очікувань. Завдяки очікуванням першого варіанту в дитини з'являється прагнення до спілкування з оточуючими людьми – однолітками і дорослими; в очікуванні позитивного ставлення, діти стають більш

доброзичливими, товариськими у взаєминах з людьми. Реалізація оптимістичних очікувань підвищує впевненість дошкільника в собі, а похвалу, на яку він заслужив, та заохочення з боку дорослого, сприяють задоволенню його потреби у визнанні. І навпаки, тривожні песимістичні очікування гальмують прояви комунікативної активності дитини, викликають у неї неадекватний емоційний відгук, призводять до розладу її діяльності.

Тривожність і неадекватне очікування у стосунках із близькими, рідними людьми виникає у дитини і при різкій зміні стилю спілкування з нею. Показовими у цьому плані є висновки дитячих психологів (Л.Проколієнко, Т. Титаренко, С. Тищенко, В. Татенко, С. Кулачківська, М. Поддяков, В. Котирло та ін.), щодо проведеного дослідження, в основу якого покладено метод «емоційної дезорієнтації». Цей експеримент полягав в тому, що батьки протягом двох днів – суботи та неділі – не давали оцінку вчинкам, діям, намірам дітей. Результати дослідження показали, що у дітей, для яких тіснота емоційних контактів із близькими стала звичною, в ситуації емоційної дезорієнтації виникали переживання – образи, злість тощо. Ці негативні переживання призводили до розладу діяльності дитини, що зумовлювало відхилення в поведінці. Дослідники також звернули увагу на те, що переживання дітей виникали не в результаті того чи іншого впливу на них дорослих, а у «відповідь» на відсутність такого впливу. Іншу реакцію на ситуацію емоційної дезорієнтації показали діти, в яких ніколи не було теплих емоційних контактів із батьками. У ситуації експерименту діти з таких сімей не помічали змін у поведінці своїх рідних і залишалися байдужими до того, що батьки ніяк не реагували на їхні вчинки.

Отже, можна зробити висновок, що особисті очікування дитини формуються під впливом оціночних ставлень дорослих, які, з одного боку, можуть допомогти дитині усвідомити свої найкращі прагнення і надати можливість стверджуватися серед одноліток, адекватно поводити себе в природі, а з іншого – можуть зруйнувати віру у свої сили. Такі оціночні

впливи дорослих є потужним чинником управління дитячими взаємовідносинами і, отже, виховання емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе й оточуючого середовища.

Поступове ускладнення взаємодії дошкільника з навколишнім середовищем значно змінює характер уявлення дитини про себе. «У дитини виникає якісно інший сенс власного «я», що відображає його потребу у самореалізації» [16, с.81].

Відзначимо, якщо ставлення батьків дошкільника залишається незмінним, то це може провокувати дитячий негативізм або інфантильність у поведінці. А це, в свою чергу, уповільнює процес особистісного розвитку дитини. Отже, сім'я як первинне природне оточення людини, має вирішальне значення у становленні емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе й природного середовища. Від неї залежить специфіка усвідомлення дошкільником себе, його спрямованість та темп розвитку. Нам видається цілком обгрунтованим висновок дослідників (А.Харчев, М.Мацьковський) про те, що діти, які виховуються без участі сім'ї значно більшою мірою перебувають у небезпеці одностороннього або запізненого розвитку, ніж ті, котрі є членами сімейних колективів [63, с. 12].

Вирішальною умовою розвитку емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе й оточуючих виступають оцінні впливи близьких дорослих, які спрямовують процес порівняння дитиною себе з іншими людьми, формують її ціннісне ставлення до природи, допомагають зорієнтуватися в тому, що являє собою для оточуючих сама дитина.

Оцінні характеристики дорослих можуть допомагати дитині усвідомлювати свої кращі прагнення і можливість вміти добре поводити себе у природі, стверджуватись серед однолітків, але й можуть зруйнувати віру дитини у власні сили. Оцінка має фіксувати увагу дитини не тільки на тому, як вона вчинила, – добре або погано, а й на тому, які наслідки це матиме для інших людей. Тобто, таким чином дитина вчиться звертати увагу на наслідки власних вчинків щодо інших дітей і дорослих і природи.

Особливо значимим для малюка є оцінювання з боку тих дорослих, які ставляться до нього з довірою й повагою, тобто є для нього авторитетом. Турботливе ставлення батьків до дитини формує у неї відчуття довіри, яке є основою для позитивних самовідчуттів дитини і як наслідок для позитивного ставлення до оточуючих, що водночас закладає підґрунтя для формування ціннісного ставлення дошкільника до себе й оточуючого середовища.

Відтак, логіка дослідження зумовлює необхідність виявлення реального стану сформованості ціннісного ставлення дошкільників до природи, до себе й оточуючих, визначення показників і рівнів його вихованості у дітей, визначення особливостей ціннісних орієнтацій вихователів і батьків та їхнього впливу на емоційно-ціннісне ставлення дошкільників на констатувальному етапі дослідницько-експериментальної роботи.

Висновки до першого розділу

З'ясовано, сутність понять «ціннісне ставлення», «ціннісне ставлення до себе (самоставлення)», «ціннісне ставлення до інших людей» як фундаментальних у понятійному апараті магістерської роботи. При цьому внесли деякі уточнення щодо трактування ключового поняття «ціннісне» як похідного від слова «цінність» та категорії «ставлення».

Щодо емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку, відзначимо, що означений феномен є складним і багатогранним об'єктом наукових досліджень (І.Бех, О.Кононко, В.М'ясищев, С.Світлична, В.Столін, В.Сухомлинський, Л.Рувинський та ін.), який розглядається як системне утворення особистості, продукт індивідуального розвитку людини, важлива компонента самосвідомості, що засвідчує зрілість особистості і має відповідні компоненти, форми та показники вияву

Процес виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи складний і пов'язаний із формуванням ряду структурних компонентів особистості:

- 1) потреб, що обумовлені функціями природного довкілля;
- 2) емоційної готовності до усвідомлення цінностей природи;
- 3) мотивів взаємодії з природою на основі усвідомлення цінностей природи;
- 4) особистого досвіду емоційно-ціннісного ставлення до природи.

Теоретичний аналіз наукових праць засвідчив усю складність означеної проблеми. Узагальнюючи існуючі уявлення фахівців про зміст поняття «ціннісне самоставлення», виділено основні підходи до розуміння та дослідження цього феномену вітчизняними та зарубіжними вченими: емоційно-вольова властивість; результат знань, досвіду прогнозування подій; функціональна психофізіологічна готовність, внутрішній зворотний зв'язок, що визначає здатність людини до взаємодії з зовнішнім середовищем; інтелектуальний стан та якість особистості.

Резюмуючи сказане, можна стверджувати, що ставлення до себе виникає в ретроспективі послідовностей:

- ставлення до себе як до суб'єкта емоційного спілкування і співтворення з природою;
- ставлення до себе як до суб'єкта природної діяльності;
- ставлення до себе як до суб'єкта спілкування;
- як результат якісних перетворень самосвідомості й активної позиції дитини у соціумі;
- як основа для подальшого формування суб'єктності.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, цілком правомірно стверджувати, що процес формування особистості в онтогенезі можна уявити у вигляді послідовних змін суб'єктів різних діяльностей.

На нашу думку, структуру ціннісного ставлення особистості до природи визначає логічна єдність таких психологічних утворень:

- емоційні переживання, зумовлені світом природи;
- потреби та інтереси особистості у об'єктах природи;
- система особистісних цінностей, спрямованих на збереження природи;
- творча активність екологічного спрямування.

Виховання ціннісного ставлення особистості до природи можливе за умови забезпечення позитивних емоційних переживань у світі природи, усвідомлення значення природи у задоволенні особистих потреб, наявності внутрішніх спонук збереження природи, визнання самоцінності об'єктів природи, гуманістичної творчої взаємодії з ними.

Визначено емоційно-ціннісне ставлення до природи:

- особливості сприйняття природи;
- характер емоційної реакції на красу природи;
- характер мотивів ставлення до природи та її охорони;
- характер оцінки власного ставлення й ставлення інших до природних об'єктів.

Виявлено важливість ставлення сім'ї до дитини як до гідної особистості, здатної до певних видів діяльності, що, у свою чергу, формує в неї почуття власної значущості. Відтак, згідно завдань дослідження, розкрито роль сім'ї як чинника виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи, ставлення до себе й оточуючих. Сім'я дає дитині важливий досвід взаємодії з людьми і є тим унікальним виховним середовищем, де вона вчиться людяності, толерантності, любові і повазі до близьких та оточуючих людей, турботливому, відповідальному ставленню до інших, бережливо відноситись до природи і любити її.

Велике значення у становленні емоційно-ціннісного ставлення дитини до природи і до себе має авторитет близької дорослої людини, що ґрунтується на вірі малюка в безсумнівне достоїнство і перевагу в усьому над нею самою дорослого, наділеного силою, знаннями. Але для того, щоб

виникла така сильна віра, потрібний тісний емоційний контакт дитини з дорослими, у якому дитина відчуває себе об'єктом любові, опіки, турботи.

Найчастіше авторитетом для дитини виступають його батьки, вплив яких близький за механізмом своєї дії до навіювання. Інформація, яку одержують діти від авторитетної близької дорослої людини, переживається ними як особисто значуща, така, що спонукає до дії і не викликає внутрішнього опору.

Поступове ускладнення взаємодії дошкільника з навколишнім середовищем значно змінює характер уявлення дитини про себе. «У дитини виникає якісно інший сенс власного «Я», що відображає його потребу у самореалізації».

Відзначимо, якщо ставлення батьків дошкільника залишається незмінним, то це може провокувати дитячий негативізм або інфантильність у поведінці. А це, в свою чергу, уповільнює процес особистісного розвитку дитини. Отже, сім'я як первинне природне оточення людини, має вирішальне значення у становленні емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе й природного середовища.

РОЗДІЛ 2. СТАН СФОРМОВАНOSTІ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Діагностика сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку

З метою виявлення реального стану сформованості ціннісного ставлення дошкільників до себе й природи у 2019 році на базі старшої групи дошкільного закладу було проведено констатувальний експеримент, яким було охоплено 25 дітей старшого дошкільного віку (5–5,5 років), 20 батьків цих дітей і 2 вихователі.

Згідно логіки дослідження цей етап передбачав здійснення:

- діагностичного обстеження старших дошкільників з метою визначення у них рівня сформованості емоційно-ціннісного ставлення до себе й природи;
- дослідницьку роботу з дорослими (вихователями, батьками) з метою визначення впливу дошкільного закладу і сім'ї на формування у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до себе й природи.

Зауважимо, дослідницько-експериментальна робота проводилася в умовах педагогічного процесу дошкільного закладу із використанням комплексу діагностувальних методик, оскільки за таких умов найбільш оптимально виявляються особистісні якості дітей у міжособистісних взаєминах із однолітками та відношенні до природи, у грі з ними, у вміннях поводити себе в природі, у спілкуванні з дорослим.

Діагностичне обстеження старших дошкільників (13 дітей – експериментальна група (ЕГ), 12 – контрольна група (КГ)) передбачало виявлення у дітей цієї вікової групи, по-перше, ставлення до інших людей (методика керованої проєкції), до природи (аналіз дитячих малюнків); по-друге, спостереження за діяльністю дітей (робота з картками, на яких

зображені завдання різного ступеня складності) за параметрами: самооцінка, впевненість у своїх силах при подоланні перешкод та впевнена поведінка в природі; по-третє, визначення самооцінки і ціннісних орієнтацій щодо себе й оточуючих (методика комплексного вивчення самооцінки й ціннісних орієнтацій).

Отже, для діагностики сформованості ціннісного ставлення дошкільників до себе й оточуючих ми скористалися методикою керованої проєкції, розробленої В.Століним і Е.Соколовим [54], яка базується на ідеї діалогічності самосвідомості: самоставлення людини більш яскраво проявляється, якщо його вивчати через розбіжність між «я-реальним» і «не-я», точніше «анти-я», тобто самоставлення людини виявляється в тому, як вона сприймає себе в порівнянні з людиною, що має протилежний набір якостей. Суть цієї методики полягає тому, що досліджуваним пропонуються портрети двох персонажів: самого випробуваного (портрет А) та його антипода (портрет Б), складені на підставі діагностичного обстеження особистісним опитувальником Кеттелла або ММРІ. За кожного персонажа випробовуваний має відповісти на низку запитань, які стосуються різних сфер його життя. Дослідники довели, що ставлення випробуваного до героїв А і Б є проєкцією його ставлення до себе й оточуючих. І хоча означена методика була створена для вивчення самоставлення дорослих людей, на наш погляд, є можливість адаптувати її для діагностування дітей старшого дошкільного віку. При цьому ми виходимо з того, що, по-перше, В.Давидов [20] вважає, що одним із новоутворень 6-річного віку є рефлексія, по-друге, дослідження А.Захарової засвідчують, що протягом старшого дошкільного і молодшого шкільного віку у дитини формується, вдосконалюється уявлення про себе, про свої можливості, особливості особистості. Це дозволяє нам припустити, що старший дошкільник спроможний співвіднести образи вигаданих персонажів і образ «Я», визначити ступінь їх подібності, а отже,

означена методика може бути застосована для діагностики дітей цієї вікової категорії.

На першому етапі на базі старшої групи дошкільного закладу виявлялися особистісні особливості дітей або за допомогою опитувальника Кетелла, адаптованого щодо старших дошкільників, або через опитування вихователя, працюючого в цій групі, якому пропонувалося стисло схарактеризувати своїх вихованців, виділяючи їх найбільш яскраві риси, за визначеними в опитувальнику критеріями: доброзичливість, урівноваженість, м'якість, сміливість, сумлінність і т.ін. Потім складалися пари портретів: персонаж А – опис самої дитини, персонаж Б – опис його антипода. Після пред'явлення портретів дитині пропонувалося про кожного персонажа відповісти на ряд запитань, що стосуються навчальних успіхів, відносин кожного персонажа з дорослими й однолітками:

- ✓ Чи подобається дитині вчитися, чому?
- ✓ Як поводиться в дитячому садку дитина?
- ✓ Які в цього хлопчика (дівчинки) взаємини з батьками?
- ✓ Що батькам в ньому подобається, що ні? Батьки його частіше хвалять або сварять?
- ✓ Які відносини в цієї дитини з вихователем? Що педагогу в ній подобається, що ні? Вихователь цю дитину частіше хвалить чи сварить?
- ✓ Які відносини дитини з однолітками? Що в ній подобається дітям, що ні? Чи люблять її одногрупники?

Після проведення дослідження за цією методикою дитині ставилися запитання:

1. Скажи, на кого з твоїх однолітків або інших знайомих дітей схожі персонаж А і персонаж Б?
2. На кого з двох зображених на запропонованих портретах дітей схожий ти сам?

Майже всі діти (20 дітей із 25 опитаних) відповіли на перше запитання. Щодо відповідей на друге запитання, то діти, здебільшого ідентифікують себе з образом А (76%), 4 % дітей, задіяних в експерименті, знайшли в себе й риси характеру персонажу А і риси характеру персонажу Б, але з перевагою рис першого, і лише 1% дітей ідентифікували себе з персонажем Б. Отримані результати підтверджують припущення, що ставлення дошкільників до персонажа А є, по суті, проекцією їхніх ставлень до себе.

Під час аналізу отриманих результатів ми скористалися двома параметрами щодо ставлення до себе, виділених авторами цієї методики, а саме:

- повага – неповага;
- симпатія – антипатія.

Однак, виявилось, що в отриманих нами відповідях дітей дуже важко диференціювати ці параметри, оскільки практично завжди опис соціально значущих досягнень персонажів у відповідях дошкільників зливався з позитивним ставленням до цих персонажів. Тому ми оцінювали модальність відповідей дітей, виділяючи позитивно або негативно забарвлені висловлення. Відповіді на кожне запитання про персонаж А і персонаж Б оцінювалися в балах:

- ✓ 1 бал – позитивна модальність;
- ✓ 0,5 бала – наявність указівок на гарне й на погане;
- ✓ 0 балів – негативна модальність висловлення.

Останній критерій аналізу – оцінка відносин між персонажами А і Б.

Нами також була зроблена спроба співвіднести між собою персонажі А і Б, тобто «гарна дитина», «погана дитина». Відтак, у процесі дослідницько-експериментальної роботи було виділено три підгрупи:

✓ до першої підгрупи було віднесено дошкільників, які оцінюють персонаж А набагато вище, ніж персонаж Б. Персонажу А приписувалися більші успіхи в навчанні, активність, кмітливість, зразкова поведінка, товариськість, гарні відносини з батьками, вихователями й однолітками. У персонажа Б – майже все погано (іноді все погано): погано навчається, має багато зауважень до поведінки; його часто сварять батьки й вихователі, а якщо й хвалять, то дуже рідко. Відносини з однолітками можуть оцінюватися по-різному: іноді погано, іноді більш схвально. З'ясувалося також, що майже всі діти із цієї підгрупи не допускають можливості близьких, дружніх відносин між персонажами А і Б. Цікавий той факт, що більшість представників цієї підгрупи – дівчата.

При порівнянні характеристик персонажів А, Б, «гарна дитина», «погана дитина» у дошкільників цієї підгрупи виявилася значна подібність образу А й образу «гарної дитини», а образ Б здебільшого співвідноситься з образом «поганої дитини». Одержані дані дозволили нам припустити, що представники цієї підгрупи високо орієнтовані на соціальні досягнення і мають завищене ціннісне ставлення до себе;

✓ до другої підгрупи було віднесено дошкільників, які оцінюють персонаж А значно нижче, ніж персонаж Б. Персонажу А приписувалися низькі успіхи в навчанні, небажання вчитися, погана поведінка. Відносини із друзями оцінювалися скоріше як сприятливі. Персонаж Б оцінювався набагато вище. Для нього характерні високі успіхи у навчанні, гарне поводження, гарні відносини з батьками й вихователем. Цьому персонажу приписувалася привабливість в очах однолітків: «Усі хочуть із ним дружити», «Її люблять всі діти, оскільки вона кмітлива», але водночас і деяка відокремленість від них: «Грає з однолітками, якщо вони цього дуже хочуть: він не хоче втрачати друзів. У нього небагато друзів, але тільки гарні».

Порівняння відповідей дітей цієї групи щодо персонажів А, Б і

«гарна дитина», «погана дитина» виявляє більшу подібність відповідей за персонажів Б і «гарна дитина». Одночасно виявлено тенденцію співвідносити образи А і «погана дитина». Характерним також є те, що далеко не всі діти із цієї підгрупи вчать погано насправді.

Як бачимо, представники цієї підгрупи так само, як і першої, хоча і зорієнтовані на високі досягнення, досягти достатнього для їх рівня успіхів вони, на їхню думку, не змогли. У результаті ставлення до себе в дітей цієї підгрупи характеризується усвідомленням того, що вони «гірше інших», що дозволяє зробити висновок про наявність «комплексу неповноцінності» у цих дітей.

✓ третя підгрупа дітей характеризується «рівновагою» у ставленні: персонаж А оцінюється приблизно так само, як і персонаж Б. Але при цьому частина дітей (47%) обох персонажів оцінює високо, тобто вважають, що й А і Б добре вчать, добре поводяться, у них переважно гарні стосунки з вихователем і батьками, однолітки ставляться до них добре, а персонажі А і Б не співвідносяться з персонажами «гарна дитина», «погана дитина і між ними можливі дружні стосунки. Інша частина – середньо (53%), не співвідносячи персонажі А і Б ні з «гарною», ні з «поганою» дитиною. Ставлення до себе в дітей усієї цієї підгрупи характеризується або як повне прийняття себе, емоційно-позитивне ставлення до себе, або як середній ступінь прийняття себе, при якому не завжди ясно, чи є таке ставлення до себе дійсно прийняттям себе або захисним механізмом.

Для виявлення ставлення дітей старшого дошкільного віку до своєї природи ми скористалися методикою, що передбачає відображення переживання і сприйняття дитиною свого місця в соціумі (самосприйняття), ставлення дітей природи. Для цього дітям було запропоновано намалювати природу. Аналіз дитячих малюнків дозволив з'ясувати рівень сприйняття дитиною свого місця в природі. Зокрема, в ЕГ було отримано такі дані: 5,5% дітей із високим рівнем самосприйняття

себе в природі; 32,7% – із середнім, а 61,8% – із низьким рівнем. У КГ відповідно було виявлено високий рівень сприйняття дитиною свого місця в природі у 4,8 % дошкільників, середній – 31,9% і 63,6% – із низьким рівнем.

Апробація наступної методики передбачала роботу з трьома картками, що містили зображення видів діяльності різного ступеня складності, і дозволяла виявити характер ціннісного ставлення дошкільника як позитивне, негативне, адекватне, суперечливе. Дошкільникам пропонувалося взяти ту картку із завданням, яке, на їхню думку, вони зможуть виконати, де перша картка – складне завдання, на другій картці – легше, а на третій – найлегше завдання. Результати спостереження за цією методикою засвідчили, що в ЕГ 16% дітей, які обрали першу картку, демонструють адекватне ціннісне ставлення, оскільки дійсно виконали це завдання; 31% – позитивне ціннісне ставлення (те ж обрали першу картку, однак при виконанні завдання допустили помилку); 53% – негативне (не обрали жодної картки). У КГ відповідно встановлено 21 % дітей із позитивним ціннісним ставленням, 32% – із суперечливим (вагалися із вибором, обираючи то другу, то третю картки) і 47% – із негативним ставленням.

Логічним завершенням діагностичного обстеження дітей стало визначення самооцінки й ціннісних орієнтацій старших дошкільників, за допомогою комплексної методики [33, с.206–208].

Обладнання: картка зі схематичним зображенням трьох постатей дітей і сім карток із надрукованими на них ціннісними характеристиками.

Картки до методики комплексного вивчення самооцінки та емоційно-ціннісних орієнтацій

Розумний		Сильний		Здоровий
Сильний		Веселий		Добре вчиться

Акуратний		Здоровий		Веселий
Добре вчиться		Розумний		Акуратний
Красивий		Акуратний		Сильний
Здоровий		Добре вчиться		Красивий
Веселий		Красивий		Розумний

Перед дитиною було покладено картку із зображенням постатей, а під нею першу картку з визначенням: «Ось три схожі хлопчики /дівчинки. Цей хлопчик розумний, цей – сильний, а цей – здоровий. У всьому іншому вони нічим не відрізняються. Яким із цих хлопчиків ти хотів би бути?». Відповідь дитини кодується і таблиці: навпроти обраної якості під оцінкою «2 бали» ставиться хрестик. Наступне запитання: «А з тих хлопчиків, хто залишився, ким би ти хотів більше бути?» Відповідь також фіксується у таблиці: навпроти обраної якості під оцінкою «1 бал» ставиться хрестик. Та якість, що залишається не обраною, – не оцінюється.

Далі завдання ускладнюється: «А тепер уяви, що один із цих хлопчиків справді ти. Хто це може бути? Хто з них насправді найбільше схожий на тебе?» Відповіді дітей ми заносили у праву частину протоколу («Самооцінка») й оцінювали аналогічно попередньому завданню: перша названа якість – хрестик під графою «2 бали», друга вибрана якість – хрестик під графою «1 бал». Означена процедура повторювалася з усіма сімома картками. При цьому відповіді на перші два запитання заносили у ліву частину розділу «Емоційно-ціннісні орієнтації» таблиці. Відповіді на наступні два запитання заносили у праву частину розділу «Самооцінка» таблиці. Після цього підраховувалася відносна вага кожної характеристики у правій та лівій частині протоколу для ранжування за переважанням.

Оцінювання диференційованості системи цінностей дошкільників здійснювалося таким чином: чим вищий ступінь диференціації (різниця між «вагою» найбільш та найменш значущих цінностей), тим краща соціалізованість дитини, 5 і більше балів – високий рівень емоційно-ціннісного ставлення; 4 бали – середній; 3 і менше балів – низький.

Шкала до методики комплексного вивчення самооцінки та емоційно-ціннісних орієнтацій

Ціннісна характеристика	Емоційно-ціннісні орієнтації				Самооцінка				Примітка
	2 бали	1 бал	Сума	Місце	2 бали	1 бал	Сума	Місце	
Бережливо відноситься до природи									
Веселий									
Здоровий									
Красивий									
Сильний									
Розумний									
Добре вчиться									

Для визначення рівня вихованості емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих ми користувалися показниками, які розкривають рівні вихованості емоційно-ціннісного ставлення до природи й людини кожного дошкільника [33]:

1. Проявляє інтерес до природи й іншої людини. Дотримується правил поведінки у природі. Відчуває радість і горе інших, співпереживає. Позитивно сприймає себе та інших. Уміє спілкуватися без роздратувань і грубощів.
2. Дружно живе у колективі. З бажанням приймає участь у колективній праці, іграх, допомагає товаришам, піклується про них. Намагається втішити, розрадити оточуючих, безкорисливо допомагає іншим. Не бере участі в мобінгу (фізичному і психічному цькуванні дітей). Радіє успіхам товаришів. Дотримується слова, яке дав колективу, цінує його думку, вміє передбачати наслідки власних дій, міру припустимої поведінки.

3. Не вихваляється своїми успіхами, не намагається виділитися своїм зовнішнім виглядом або поведінкою. Вимогливий у ставленні до оточуючого середовища та товаришів, незалежно від власних уподобань. Проявляє повагу до природи, кожної людини: дитини і дорослих, близьких і незнайомих.

4. Вміє об'єктивно оцінювати себе (самокритичність) та інших. Визнає права кожної людини. Вміє проявляти повагу до інших людей та до природи. Вміє відстоювати власну гідність. Ніколи не обманює. Виступає проти насильства, зла, несправедливості, шкоди у природі.

5. Проявляє стриманість у словах і діях, вміє визнавати свої помилки у ставленні до інших. Зважає на думки інших. Не насміхається і не кривдить інших: (представників інших етносів, релігій, із фізичними вадами) тощо. Ретельно виконує свої обов'язки без нагадувань і спонукань. Дотримується слова, вміє передбачати наслідки власних дій, знає міру припустимої поведінки у природі.

Фіксацію результатів спостереження подаємо у загальній відомості, де вказано прізвище, ім'я дитини, дата спостереження, визначений вихователем поточний рівень вихованості емоційно-ціннісного ставлення до природи і людини кожного дошкільника. У кінці спостереження виводиться середній рівень, що розкриває ставлення дитини до природи, однолітків, менших за себе дітей, старших, рідних, знайомих, незнайомих людей.

1. Як дошкільник ставиться до природи і дорослих – вихователів, батьків, знайомих, незнайомих? Чи ввічливий до всіх? Чи проявляє повагу та доброзичливість? Як вона проявляється? Наскільки дитина чуйна та уважна до людей літнього віку і менших за себе дітей? Чи надає за власною ініціативою в разі необхідності швидку допомогу, яку-небудь послугу? Чи ретельно виконує свої обов'язки без нагадувань і спонукань? Чи з охотою виконує доручення старших? Чи виконує їх, якщо йому не хочеться цього робити? Чи визнає права кожної людини? Чи вміє

об'єктивно оцінювати себе (самокритичність) та інших? Чи вміє проявляти повагу до інших людей та до себе? Чи вміє відстоювати власну гідність? Чи завжди чесний(а)? Чи завжди виступає проти насильства у природі і соціумі, зла, несправедливості?

Чи проявляє стриманість у словах і діях, вміє визнавати свої помилки у ставленні до інших? Чи зважає на думку інших людей?

Чи завжди дотримується слова, вміє передбачати наслідки власних дій, міру припустимої поведінки?

2. Які стосунки хлопця (дівчини) з ровесниками? Чи багато у нього(неї) друзів? Чи з охотою включається дитина у колективну роботу, ігри? Якщо ні, то чому? Чи допомагає товаришам, чи піклується про них? В чому це проявляється? Чи не жадний, чи вміє ділитися? Як ставиться до успіхів друзів? Чи відчуває радість і горе інших? Чи вміє спілкуватися без роздратувань і грубощів? Як реагує на критику з боку дітей, вихователів? Чи висловлює власну думку, з приводу негативного ставлення до природи, інших, своїх товаришів?

3. Як поводить себе дитина в природі? Чи завжди її поведінка відповідає моральним нормам? Чи має взірць, якому хотіла б наслідувати? Який саме? Як сам(а) оцінює себе (адекватна, завищена чи занижена самооцінка)? Чи скромний, чи не вихваляється? Чи завжди зовнішня оцінка (дорослих, ровесників) співпадає з внутрішньою самооцінкою дошкільника? В яких стосунках перебуває з іншими дітьми в групі? Яке положення займає в групі (лідер, відчужений, байдужий до всього тощо)? Чи вміє об'єктивно аналізувати свої дії? Як реагує на критику? Чи може утриматися від капризів, впертості, ліні? Що у поглядах і поведінці потребує корекції? Якої допомоги потребує з боку дорослих (однолітків)?

4. Як себе поводить під час колективної роботи? Чи вміє домовлятися з друзями про розподіл роботи, про час її виконання, план проведення? Чи завжди акуратний та охайний? Чи має дитина постійні обов'язки у групі і в сім'ї? Чи має навички роботи з самообслуговування (прибирати на

площадці, накривати на стіл у групі, доглядати за квітами, пришивати гудзики і т.ін.). У яких випадках відмовляється виконувати обов'язки?

5. Чи не насміхається і не кривдить інших: (представників інших етносів, релігій, людей із фізичними вадами) тощо? Чи не дозволяє собі негативно висловлюватися про них? Хто його улюблені герої казок, кінофільмів? Яким він бачить себе самого? Як реагує на критику з боку інших?

Якщо поведінка дитини відповідає всім показникам у групі, то у неї виховано емоційно-ціннісне ставлення до природи і оточуючих на високому рівні.

Якщо поведінці дитини відповідає більше ніж половина показників, поведінка дитини співвідноситься із середнім рівнем вихованості емоційно-ціннісного ставлення до природи і оточуючих.

Якщо проявляються менше половини показників у групі, поведінка дитини відповідає низькому рівню емоційно-ціннісного ставлення до природи і оточуючих.

При визначенні рівнів вихованості емоційно-ціннісного ставлення до природи і людини слід урахувувати мотиваційний аспект поведінки. Високий рівень вихованості ціннісного ставлення до природи і людини вважається тоді, якщо рушійними силами поведінки дитини є мотиви, які мають альтруїстичну, суспільно-колективну спрямованість (інтереси та потреби дитини співпадають з інтересами як колективу, так і інших людей, відповідальність перед суспільством).

Якщо у системі мотивів дитини домінують мотиви власного благополуччя, намір самоствердитися за будь-яку ціну, досягнення бажань за рахунок інших, страх перед покаранням, то така спрямованість визначається як особистісно-егоїстична і є характеристикою вихованості емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих низького рівня. Для середнього рівня вихованості емоційно-ціннісного ставлення характерна ситуативність у мотивації, оскільки мотиви ставлень дітей

мають спрямованість – альтруїстичну, суспільно-колективну, або особистісно-егоїстичну [4, с.158–161].

Результати спостережень оцінювалися за п'ятибальною шкалою: +1 – готовність до позитивних проявів; +2 – намагання до позитивних дій; 0 – нейтральна позиція; - 1 – готовність до негативних проявів; - 2 – дитина схильна до негативних учинків.

На підставі аналізу дослідницьких процедур ми розподілили дітей старшого дошкільного віку на три групи за рівнями сформованості емоційно-ціннісного ставлення до себе й оточуючих:

✓ **1 група** – діти із завищеним емоційно-ціннісним ставленням до природи й оточуючих, які в усьому прагнуть бути краще за всіх, у яких розвинена самозакоханість, ілюзія впевненості, зазнайство. В ЕГ таких дітей виявилось 22 %, у КГ – 33%.

✓ **2 група** – діти з позитивним (адекватним) емоційно-ціннісним ставленням до себе, яким притаманна активність, акуратність, кмітливість, бадьорість, почуття гумору, товарицькість. В ЕГ таких дітей виявилось 33%, у КГ – 17%.

✓ **3 група** – діти із несформованим емоційно-ціннісним ставленням до себе й оточуючих, яким властива пасивність, недовірливість, тривожність, підвищена вразливість, невпевненість. В ЕГ було виявлено 45% таких дітей, у КГ – 50%.

Узагальнені результати щодо сформованості емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих на констатувальному етапі експерименту подаємо в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Узагальнені результати щодо сформованості емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих (констатувальний етап)

Групи дітей	ЕГ (13 дітей)		КГ (12 дітей)	
	Абс.	%	Абс.	%
1.Завищене				

емоційно-ціннісне ставлення	3	22	4	33
2.Позитивне (адекватне) емоційно-ціннісне ставлення	4	33	2	17
3.Несформоване емоційно-ціннісне ставлення	6	45	6	50

Одержані на констатувальному етапі дані щодо сформованості емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих спонукали до проведення дослідницької роботи з дорослими (вихователями, батьками) з метою виявлення особливостей ціннісних орієнтацій вихователів і батьків та їхнього впливу на емоційно-ціннісне ставлення дошкільників.

2.2. Виявлення особливостей ціннісних орієнтацій вихователів і батьків та їхнього впливу на емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку

Логічним продовженням дослідницько-експериментальної роботи на констатувальному етапі педагогічного експерименту було опитування вихователів і батьків дітей старшої групи базового дошкільного закладу з метою виявлення ціннісних орієнтацій дорослих та їхнього впливу на емоційно-ціннісне ставлення дошкільників (тексти анкет у додатку А).

Аналіз відповідей на перше запитання анкети «Що Ви вкладаете у зміст понять «ціннісне ставлення до себе, до людини?»» показав, що вихователі загалом продемонстрували оригінальність висловлювань щодо його сутнісної характеристики. Серед найхарактерніших ознак, які називалися ними, привертають увагу ті, що загалом репрезентують суть

досліджуваного поняття, як-от: «це визнання людини найвищою цінністю, що виявляється у людяності, гідності, справедливості, толерантності, відповідальності, та спонукає до відповідних вчинків»; «важлива загальнолюдська цінність»; «вимогливість у ставленні до себе та інших, емоційне переживання власної гідності» тощо.

Щодо методів і засобів, яким віддають перевагу вихователі для виховання в дошкільників ціннісного ставлення до себе й оточуючого середовища, то називалися «тематичні заняття», «рольові ігри», «ігри-вправи», які традиційно використовуються у навчально-виховному процесі дошкільного закладу. Однак нами встановлено, що вихователі потребують використання сучасних технологій, ефективних методів і прийомів формування у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до себе й оточуючих.

Стосовно третього запитання, то, на думку вихователів, виховуючи у дошкільників емоційно-ціннісне ставлення до себе й оточуючого світу, слід звернути особливу увагу на такі вікові особливості дітей дошкільного віку, як: тісний зв'язок дитини з дорослим; порівняння дій дитини, якостей із можливостями, вчинками, якостями інших; предметно-практична діяльність тощо.

Вихователі переконані, що можна і треба залучати сім'ю до роботи з виховання в дітей емоційно-ціннісного ставлення до себе й оточуючого світу, а саме: стимулювати батьків до підвищення власної педагогічної культури, намагатися зробити їх рівноправними партнерами, суб'єктами у процесі виховання власних дітей.

Цікавими виявилися відповіді вихователів на п'яте запитання анкети «Що, на Ваш погляд, найбільше цінують Ваші вихованці: у себе, у своїх однолітках?», оскільки до власних ціннісних пріоритетів своїх вихованців вони віднесли «чесність, відкритість, здоров'я, любов до довкілля, людяність, активність», у своїх однолітках вихованці цінують «справедливість, відповідальність, організованість, товариськість,

толерантність, вміння поводитись у докiллі». Тобто, загалом, дошкiльники мають уявлення про ознаки вияву емоційно-цiннiсного ставлення до природи й оточуючих.

Одностайною також виявилася думка вихователiв щодо доцiльностi використання в навчально-виховному процесi дошкiльного навчального закладу iнновацiйних технологiй iз метою ефективного виховання у дошкiльників емоційно-цiннiсного ставлення до себе й оточуючих, зокрема таких, як: тренiнговi заняття, морально-етичнi бесiди, родиннi iгри тощо.

Зважаючи на те, що характер родинних стосункiв суттєво впливає на формування у дiтей дошкiльного вiку емоційно-цiннiсного ставлення до природи й оточуючих було проведене опитування 20 батькiв дiтей старшої групи базового дошкiльного закладу.

Нами виявлено, що батьки загалом мало розмовляють iз своєю дитиною на моральнi теми i природу, оскiльки лише 10% обрали варiант «часто», 49% – «коли є можливiсть» i 31% – «рiдко».

Стосовно цiннiсних життєвих прiоритетiв, то у переважної бiльшостi батькiв домiнують цiнностi, спрямованi на досягнення високого матерiального становища (44,3 %) та налагодження активних соцiальних контактiв (13,4 %). Але у противагу цьому отриманi незначнi показники значущостi таких життєвих сфер, як професiйна дiяльность (9,7 %) та роль природи у суспiльному життi (17,2 %). Найбiльш значущою виявилася сфера пов'язана iз сiмейним життям (47,3 %). Додаткове опитування батькiв дозволило з'ясувати, що такий розподiл пов'язаний з iхнiм бажанням забезпечити матерiальний комфорт у сiм'ї, налагодити зв'язки з iншим значущими людьми задля того, щоб у майбутньому «вдало влаштувати» життя дiтей (вiддати до престижної школи, де працює знайома вчителька; допомогти вступити до престижного ЗВО тощо). Нажаль, недостатньо уваги придiляють батьки духовно-моральним прiоритетам, прив'язаностi, турботi один про одного.

Однак, відповіді батьків на третє і четверте запитання («Як Ви вважаєте, чи необхідно виховувати у Ваших дітей емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих? Чому?», «Як на Вашу думку, чи виховує дошкільний заклад у дітей емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих? Яким чином?») ствердно відповіли 85% респондентів, але без аргументування. Це дозволяє зробити припущення про необхідність підвищення психолого-педагогічної культури батьків щодо формування емоційно-ціннісного ставлення їхніх дітей до природи й оточуючих.

Оцінювання за п'ятибальною шкалою прояву якостей власної дитини було ранжоване батьками таким чином:

- людяність – 5 балів;
- повага людської гідності – 2 бали;
- справедливість – 4 бали;
- любов до природи – 1 бал;
- відповідальність – 3 бали

Ми припускаємо, що низький ранговий рівень таких якостей, як «любов до природи» і «повага людської гідності» можна пояснити браком знань батьків щодо суті цих понять.

Таким чином, у процесі опитування вихователів і батьків доведена необхідність і доцільність проведення подальшої дослідницько-експериментальної роботи, спрямованої на пошук шляхів ефективного формування емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих на формувальному етапі експерименту.

Висновки до другого розділу

Проблема цінностей є актуальною проблемою сьогодення, оскільки сприяють перетворенню соціальних норм і ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності. Ціннісне ставлення до природи ми розглядаємо як невід'ємну складову екологічної культури особистості. Аналіз

психологічних джерел дозволив виділити структурні компоненти особистості, що сприяють вихованню емоційно-ціннісного ставлення до природи, а саме: потребу у проведенні природного докільця; емоційну готовність до усвідомлення цінностей природи; мотивацію у взаємодії з природою на основі усвідомлення цінностей природи; вироблення особистого емоційно-ціннісного досвіду у ставленні до природи.

З метою виявлення реального стану сформованості ціннісного ставлення дошкільників до себе й природи у 2019 році на базі старшої групи дошкільного закладу було проведено констатувальний експеримент, яким було охоплено 25 дітей старшого дошкільного віку (5–5,5 років), 20 батьків цих дітей і 2 вихователі.

Одержані на констатувальному етапі дані щодо сформованості емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих спонукали до проведення дослідницької роботи з дорослими (вихователями, батьками) з метою виявлення особливостей ціннісних орієнтацій вихователів і батьків та їхнього впливу на емоційно-ціннісне ставлення дошкільників.

У процесі опитування вихователів і батьків доведена необхідність і доцільність проведення подальшої дослідницько-експериментальної роботи, спрямованої на пошук шляхів ефективного формування емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих на формуальному етапі експерименту.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Підвищення психолого-педагогічної культури батьків у вихованні в дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи

У попередніх розділах нами встановлено, що не завжди емоційно-ціннісне ставлення несе в собі моральний вчинок чи моральну поведінку, що, на наш погляд, спричинене, по-перше, браком «моральних вправ», несформованістю у дошкільників навичок до моральних учинків, поведінки, коли моральні знання дітей дошкільного віку не досягли рівня морального ставлення. По-друге, неусвідомленістю дітьми себе, нерозумінням необхідності діяти згідно моральних принципів, коли діти знають, що існують моральні правила, правила поведінки у природі але не мають уявлення, чому необхідно їх виконувати. При цьому провідними мотивами моральної поведінки дошкільників є страх перед покаранням або бажання отримати похвалу. У дітей ще несформоване емоційно-ціннісне ставлення до природи, з оточуючим соціумом, оскільки вони не усвідомлюють, що доброзичливо ставитися до людей і бережливо до природи необхідно не тому, що так говорять дорослі (будуть картати або хвалити), а для того, щоб зробити приємне іншим і самому отримати від цього задоволення.

У руслі сказаного нам видається слушним твердження Е.Фромма про те, що необхідно виховувати не «авторитарну совість» – поступати морально, тому що тебе покарають, а «гуманну совість» – поступати ціннісно у ставленні до інших людей, тому що на цьому тримається життя в суспільстві та й у всьому світі. Вочевидь, дітям бракує етичних знань про відношення про природу, моральні цінності, їхні особливості та значення у життєдіяльності. Відтак, актуалізується необхідність, передусім,

підвищення психолого-педагогічної культури батьків у формуванні в дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих, оскільки для дитини важливе значення має особистий приклад батьків, близьких людей, а також та атмосфера, в якій зростає малюк, стосунки дорослих, їхнє ставлення один до одного, до природи, до старших і молодших членів сім'ї, а також до інших людей.

У спілкуванні з близькими людьми, у дітей формуються уявлення про себе як людину гідну поваги, любові, визнання, а також про природу та інших людей і ціннісне ставлення до них. «Провідними принципами у визначенні змісту, форм і методів виховання є: любов до дитини, природи, доброзичливість і гуманізм у взаємовідносинах з людьми, оптимізм і життєлюбство» [50, с. 123].

У роботі з батьками педагог-вихователь має використовувати різноманітні методи, сучасні технології, які якнайкраще сприятимуть підвищенню рівня їхніх знань, удосконалювати вміння й навички, які необхідні для виховання у дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих.

Потребує, передусім, проведення індивідуальної роботи: цільового консультування або персональних порад, а також обміну досвідом родинного виховання, батьківських тренінгів, консиліумів, аукціонів добрих справ тощо. Вважаємо, що батькам також варто і самостійно працювати у цьому напрямі: звертатися до психолого-педагогічної літератури, дослухатися до фахівців і постійно займатися самовихованням для того, щоб забезпечити належний рівень виховання власних дітей.

Ставлення дітей дошкільного віку до природи перш за все формується під впливом знань. Не можна любити те, про що не маєш уявлення. А любов до природи є основою любові до Батьківщини. Дбайливе ставлення, співчуття до живого неможливо виховати на відстані. Безпосередні контакти з живою природою, дієве ставлення до найближчого оточення навчать дітей помічати найменші зміни в стані

рослин і тварин, з'ясувати причини цього стану та вживати відповідних дій. Згодом ці елементарні ціннісні особистісні надії стануть основою для формування активної позиції небайдужої людини.

На основі аналізу проведеної роботи ми визначили типи емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку:

– активне емоційно-ціннісне ставлення – у дітей сформований стійкий пізнавальний інтерес до явищ природи, мають уявлення про основні об'єкти неживої природи, їх властивості та стани, значення для живих істот, людей; вміють оцінювати стан навколишнього середовища та намагаються його покращити; отримують задоволення від спілкування з природою, вміють відгукуватися на прояви прекрасного в природі, прагнуть виразити свої емоції від спілкування з природою у творчій діяльності;

– позитивне емоційно-ціннісне ставлення – дітей дошкільного віку отримують задоволення від спілкування з природою, чутливі до краси природи, відгукуються на прояви прекрасного в природі; знання дітей недостатньо повні і усвідомлені, застосовуються лише за допомогою дорослого; інтерес до природи поверховий; не завжди правильно можуть оцінити своє і чуже ставлення до природи, її практичне значення; дотримуються правил поведінки у природі, але має місце розходження реальної і вербальної поведінки; несистематичне виявляють турботу про живі об'єкти, але на пропозицію дорослих виконують роботу старанно і сумлінно;

– пасивне емоційно-ціннісне ставлення – знання дітей дошкільного віку недостатньо повні і усвідомлені; пізнавальний інтерес до природи ситуативний і нестійкий; краса природи не викликає у них позитивних емоцій, діти не мають бажання зображувати об'єкти природи; дотримуються правил і норм поведінки в природі; вміють доглядати за живими об'єктами, але роблять це лише за пропозицією дорослого; вміють оцінювати дії і вчинки інших;

– негативне ставлення – цю групу складають діти, які мають поверхові екологічні знання, не вміють застосовувати їх на практиці; байдужі до краси природи, не розуміють естетичної і практичної цінності природи; не можуть оцінити своє та ставлення інших до об'єктів природи; дотримуються правил поведінки у природному середовищі лише за умови контролю з боку дорослого; не виявляють дієвої допомоги природним об'єктам.

У контексті формувального етапу педагогічного експерименту нами розроблено і частково апробовано програму педагогічного всеобучу батьків щодо формування емоційно-ціннісного ставлення дітей дошкільного віку до природи й оточуючих, що подається в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Програма педагогічного всеобучу батьків щодо формування емоційно-ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до природи й оточуючих

№ п/п	Зміст	Мета й основні завдання	Форми проведення
1	Сутність ціннісного ставлення до людини і природи	- з'ясувати сутність понять «морально-етичні цінності», «ціннісні ставлення», «емоційно-ціннісне ставлення до природи, людини»; - розширити уявлення батьків про виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих у дітей старшого дошкільного віку (зміст, мета, заходи);	Тренінг для батьків майбутніх першокласників. Батьківські збори, батьківський всеобуч, свято «День народження групи»

		<p>- ознайомити батьків із особливостями виховання емоційно-ціннісного ставлення до людини; і природи</p> <p>- розкрити значення основних завдань родинно-сімейного виховання</p>	
2	<p>Особливості виховання у дітей старшого дошкільного віку емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих</p>	<p>- розширити уявлення про особливості виховання у дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих;</p> <p>- ознайомити батьків із фізіологічними, психологічними та віковими особливостями дошкільників;</p> <p>- залучити батьків до обміну досвідом з виховання у дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих</p>	<p>Аукціон педагогічних ідей (обмін досвідом з родинного виховання)</p>
3	<p>Вплив характеру родинних стосунків на формування у дітей старшого дошкільного віку емоційно-</p>	<p>- виявити моральні позиції батьків;</p> <p>- сприяти усвідомленню батьками важливості гуманних родинних стосунків для формування у дитини емоційно-ціннісного</p>	<p>Батьківський консиліум</p> <p>Аукціон добрих слів (для батьків і для дітей) – читання у родинному колі</p>

	ціннісного ставлення до себе й оточуючих	ставлення до себе й оточуючих	
4	Морально-етичний мікроклімат сім'ї – важливий чинник виховання у дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих	- розширити уявлення про морально-етичний мікроклімат сім'ї, його роль та вплив на виховання дитини; - з'ясувати роль чинників, які впливають на формування позитивного морально-етичного мікроклімату в сім'ї.	Батьківський педагогічний ринг (спільне розв'язання педагогічних задач); родинні ігри; сімейне малювання; пам'ятка для батьків
5	Взаємоповага, толерантність у стосунках між членами сім'ї і виховання у дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих	- з'ясувати, яку поведінку слід уважати толерантною; - розкрити зв'язок моральних звичок із емоційно-ціннісним ставленням до природи й оточуючих	Проблемна лекція «Батьківське педагогічне табу» (спільне обговорення шляхів виходу з конфліктних ситуацій)

Для прикладу проілюструємо деякі форми проведення занять із батьками за розробленою програмою.

Тренінг для батьків майбутніх першокласників [62, с.45–47]

Тренінг – комплексний метод практичного навчання, орієнтований на використання активних методів групової роботи з метою підвищення компетентності в сфері діяльності.

Тема: Виховання емоційно-ціннісного ставлення до людини і природи у дитини старшого дошкільного віку. Зниження рівня тривожності у зв'язку з труднощами адаптації до школи у першокласників.

Мета: Познайомити батьків із можливими варіантами уникнення труднощів у першокласників, у зв'язку зі вступом до школи. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих. Створення ситуації радості, щастя, успіху під час знайомства батьків та дітей.

Хід тренінгу

1. Привітання, знайомство, створення комфортної психологічної обстановки.

Повідомлення теми, мети, основних питань:

2. Складання спільно з учасниками правил поведінки під час заняття, їхнє фіксування у письмовій формі (на дошці).

Орієнтовані правила

- приходь вчасно;
- будь активним;
- будь доброзичливим, толерантним, справедливим, відповідальним, поважай гідність один одного;
- один говорить – всі слухають;
- поважай думку інших.

Вправа «очікування» (5 хв.)

Ведучий роздає кожному учаснику аркуш, вирізаний у вигляді квітки. І пропонує записати свої очікування від сьогоднішнього заняття. Учасники зачитують свої записи, приклеюють на плакат свої квіти, де зображено поле.

3. Мотивація учасників: визнання бажаного кінцевого результату участі в занятті.

4. Повідомлення теми (проблеми) заняття, коротке ознайомлення з технологією його проведення.

З анкет, які батьки заповнювали під час прийому дітей до дитячого садка, вихователь, вивчивши дані про улюблені заняття своїх вихованців, розпочинає зустріч з переключки. Наприклад: «Чи присутні тут батьки хлопчика, який дуже любить собак, любить малювати, танцювати і т. ін. .

№1 Батьки можуть суттєво вплинути на процес адаптації дітей до школи, оскільки вони знаходяться у тісному емоційному взаємозв'язку із власними дітьми.

- Що ж є важливим для дітей в перші дні перебування у школі?
(Уміння познайомитися з іншими дітьми.)

Завдання №1. «Ми дорослі»: знайомство батьків у ролі дорослих. Батькам пропонується назвати своє власне ім'я і якомога більше якостей, які складаються з літер їхнього імені.

Завдання №2. «Назад в дитинство»: знайомство батьків у ролі дітей. Пропонується уявити себе дитиною і познайомитися з сусідом. Обговорення способів знайомств один із одним та їхню ефективність.

№2 Дітям у групі (класі) важливо не тільки познайомитися, але й налагодити дружні стосунки. Вони це роблять по-різному: пропонують погратися, привертають увагу „гумором” та навіть екскурсіями у природу.

Завдання №1. Пропонуємо батькам намалювати портрет дитини, з якою хочемо потоваришувати, і дитину, з якою не хочемо спілкуватися.

- Подумайте, який портрет відповідає сутності вашої дитини і який ближче до вашого ідеалу?

Завдання №2. Пригадати ігри, цікаві п'яти-шестирічним дітям, та впровадити їх.

№3 У школі дитині важливо знайти спільну мову не тільки з однолітками, але й з дорослими. Це завдання є складним, оскільки Ваші учителі є носіями конкретної ціннісної основи, що визначає напрям їхньої

виховної діяльності. Дитина буде почуватися комфортно, якщо вимоги школи та сім'ї будуть спільними.

Завдання №1. – Висловіть свою думку, які якості ви хотіли б виховати у вашої дитини в першу чергу.

№4 Якщо дитина поводить себе так, як подобається дорослим, коли вона радує їх, то, як правило, її хвалять. Важливо, щоб учителі й батьки дотримувалися однієї виховної лінії.

Завдання №1. Батьки у парах обговорюють, за що вони будуть хвалити своїх дітей (Записати по 3 найважливіших якості та варіанти батьківської поведінки).

№5 Батьки будуть спокійні, якщо будуть довіряти школі, вчителям.

Завдання №1. Батьки обговорюють та колективно складають «портрет» вчителя (називають його 3 основні якості, якій довірили б власну дитину).

№6 Важливе завдання – навчити дитину правильно вести себе у конфліктних ситуаціях.

Завдання №1. Батьки, об'єднавшись у пари (у ролі дітей), намагаються вирішити конфліктні ситуації. (Наприклад: Владик на уроці фізкультури випадково влучив в обличчя Аліні. Коля зі Стасиком сперечалися хто стане першим, щоб іти гратися на вулицю. Влад відмовляється від екскурсії на природу з класом. Софійка посперечалась із Марійкою, хто першим знайде гриб у лісі під час екскурсії).

№7 Емоційно-ціннісне ставлення до природи й людини, визнання її найвищою цінністю, містить також поведінкові аспекти культури людських взаємин і у природі, які в повсякденному житті мають вигляд різних „технологій” діяльності та поведінки. Те, як ставляться до природи й людини інші, значною мірою визначає її ставлення до себе.

- Як ви розумієте таке правило: «Як ти до людей, так само і люди до тебе?»
- Чи згодні Ви з цим висловлюванням?

- Можливо комусь із вас довелося переконатися у справедливості цих слів?
- Поділіться Вашим досвідом.
- Чи цінуємо ми людей, які нас оточують? В чому це виявляється?
- Чи розповідаємо про позитивні якості, вчинки інших?
- Чи замислюємося над тим, які ми батьки?
- Чого нам не вистачає, щоб навчитися цінувати себе та інших?

№8 Батькам необхідно не тільки навчитися правильно діяти при виникненні конфлікту, але й самим кваліфіковано реагувати на скаргу дитини. Головне не обіцяти покарати того, хто образив, а підтримати власну дитину, дати пораду, як уникати конфліктних ситуацій.

Завдання №1. Кожен учасник отримує скаргу дитини про конфліктну ситуацію і демонструє групі своє рішення. (Наприклад: Сашко поскаржився мамі, що його однокласник Андрій без дозволу під час прогулянки з портфеля взяв цукерку. Аліна поскаржилась мамі, що її образила Віка. Нонна поскаржилась мамі, що Андрій радів із того, що вона впала на прогулянці.)

Завдання №2. Учасники утворюють два кола – внутрішнє та зовнішнє. Обличчям один до одного, утворюють пару. Батькам необхідно різними способами протягом кількох хвилин підтримати одне одного. Рухаються доти, поки всі не поспілкуються.

- Просимо поділитися власними почуттями і міркуваннями з приводу тренінгу.
- Чому навчилися?
- Чи справдилися Ваші очікування?
- Які проблеми Вас турбують у вихованні в дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих?

Для усвідомлення батьками важливості гуманних родинних стосунків у формуванні в дитини ціннісного ставлення до природи й оточуючих ми запропонували тексти для читання у родинному колі та

запитання до батьків щодо прочитаних текстів. Наприклад, оповідання Б.Ферреро «Не продаємо» [62, с.44].

Не продаємо

Бруно Ферреро

Молода пара зайшла до магазину дитячих іграшок. Подружжя довго вибирало подарунки, оглядаючи полиці й перебираючи забавки, підвішані до стелі чи розкладені просто долу: ляльки, що плакали і сміялися, електронні іграшки, маленькі печі, що пекли торти ...

Проте не могли вирішити, що купити. До них підійшла ввічлива продавець.

– Розумієте, – почала пояснювати жінка, – ми маємо маленьку донечку, але увесь день на роботі, зайняті усілякими справами.

– Донечка рідко посміхається, – продовжував чоловік.

– Ми хотіли б купити їй щось таке, що зробило би її щасливою, – додала жінка, навіть, коли нас немає вдома ... Щось таке, щоб її забавляло, розраджувало, коли вона залишається на самоті.

– Вибачте, – усміхнулась продавець, – ми не продаємо батьків.

Запитання до батьків:

- Чому ніякі забавки й іграшки не можуть замінити батьків?

- Чим ви більше «годували» свою дитину у дитинстві «добром» чи «красою»?

- Що саме впливає на настрій і моральне здоров'я Вашої дитини?

- Що необхідно для Вашої дитини, щоб Вона почувалася щасливою?

- Чому віддає перевагу Ваша дитина: іграшкам чи спілкуванню з близькими та рідними людьми на природі?

- Наведіть приклади з власного життя, коли Ви подавали приклад для дитини емоційно-ціннісного ставлення до природи, справедливості, відповідальності.

- Що потрібно робити, щоб дитину стимулювати до добра, краси?

- Якими якостями має володіти Ваша дитина, щоб вирости і відчувати себе справжньою людиною у кращому сенсі цього слова?

Для розширення уявлень батьків про морально-етичний мікроклімат сім'ї, його роль та вплив на виховання дитини пропонуємо організувати родинні ігри, у тому числі і на природі, які допоможуть покращити соціально-психологічний клімат членів сім'ї та їх взаємостосунки. Зокрема, дієвими в цьому плані, на наш погляд, можуть бути такі ігри:

Гра «Анонімний список претензій». Увечері кожний член сім'ї кидає у поштову скриньку конверт, у якому він висловлює свої претензії до інших членів сім'ї. У визначений день конверти відкриваються і всі претензії зачитуються вголос. Члени сім'ї дізнаються про ставлення до них. Якщо хтось із членів сім'ї став центром уваги і йому висловлено претензії, то варто замислитися і спробувати змінити свою поведінку та ставлення до інших.

Гра «Доньки-матері». Запропонуйте своїм дітям зіграти ролі батька і матері. А ви і ваш чоловік будуть грати ролі дітей. Зверніть увагу на те, як діти будуть грати вас, які особливості вашої поведінки, манеру спілкування вони запозичили у вас.

Гра «Ревізія» Запропонуйте правило обговорювати з чоловіком «проблеми тижня». Один раз у 5 – 6 днів організуйте бесіду з приводу того, чим він задоволений і чим незадоволений. Із свого боку ви також у м'якій формі сформулюйте свої побажання до нього самого. Працюйте над собою!

Не менш дієвими нам видаються так звані «сімейні малювання», коли малюнок дитини віддзеркалює характер взаємостосунків членів родини. Ми пропонували батькам звертати увагу на те, яке місце на малюнку займає фігура матері та батька. Як вони намальовані, з яким виразом обличчя? Де знаходиться дитина – близько до матері або батька чи на відстані? Який сюжет на малюнку? Розмірковування над цими

питаннями допоможе батькам усвідомити свою роль і місце у сім'ї та зрозуміти ставлення ваших дітей до них.

І насамкінець, солідаризуючись із думкою О.Третяк [62] для батьків вихованців старшої групи базового дошкільного закладу запропонували пам'ятку такого змісту:

- намагайтеся у всьому бути прикладом для Ваших дітей, активно розширюйте сферу емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих людей. Це можуть бути знайомі і незнайомі Вам люди;
- організуйте походи в ліс, парк, до річки, що здружує сім'ю і виховує у дитини любов до природи, до життя;
- знаходьте час для спілкування зі своєю дитиною у природі. Всіляко показуйте, що для Вас це приємно. Цікавтеся її життям. Не забудьте пригорнути дитину і посміхнутися їй;
- розмовляйте з дитиною на теми, які її хвилюють. Умійте слухати, не нав'язуючи своєї думки чи свого рішення. Не насміхайтесь і не глузуйте, бо ви ризикуєте втратити довіру дитини;
- виявляйте повагу до гідності Вашої дитини. Ніколи не принижуйте. Не картайте її у присутності інших. Не переповідайте її секретів;
- завжди радьтеся зі своєю дитиною. Дитина відчуватиме свою значущість, що робитиме її більш відповідальною у прийнятті власних рішень;
- хваліть дитину за найменший успіх, однак пам'ятайте, що незаслужена похвала може стати причиною душевної лінії, а незаслужена критика позбавить дитину мотивації;
- якщо дитина щось зробила не так, розкажіть їй і про свої помилки у її віці, дайте шанс виправити свою помилку, зробіть так, щоб дитині це було не важко;
- робіть так, щоб дитина з радістю Вам допомагала, виявляла власну ініціативу;

- цінують своїх дружин, чоловіків, стареньких батьків, бо для дітей любов, яка панує у сім'ї є найкращим виявом ціннісного ставлення до себе, оточуючих, людини загалом.

Поза сумнівом, батьки є трансляторами морально-духовних цінностей на всіх етапах дошкільного дитинства. Сім'я формує не лише певні особистісні якості дитини, але й закладає загальнолюдські морально-духовні цінності, впливає на ставлення дошкільника до природи й оточуючого світу, що регулює поведінку дитину в усіх сферах життєдіяльності. Життєві уявлення дітей дошкільного віку відображають їхній маленький життєвий досвід, несформованість моральних уявлень, ідеалів. А це ще раз переконує в необхідності організації такої виховної роботи, яка б розширювала морально-етичний світогляд, емоційно-цінне ставлення до природи дошкільників та визначала їхнє ставлення до себе й оточуючих, де пріоритетної ролі набувають інноваційні технології.

3.2. Інноваційні технології формування у дітей дошкільного віку емоційно-ціннісного ставлення до природи

Діти старшого дошкільного віку потребують особливої уваги у плані виховання емоційно-ціннісного ставлення до себе й оточуючих, оскільки саме цей період є найбільш сензитивним – діти виявляють емоційну чуттєвість та бажання до засвоєння моральних правил поведінки і гармонійних стосунків із природою й оточуючими.

Саме тому організація виховної роботи на формувальному етапі експерименту передбачала впровадження програми «Виховання у старших дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих», побудованої на основі тренінгів, ігрових технологій, спрямованих на забезпечення психологічної комфортності, ситуації успіху, виховання у дітей доброзичливих, гуманних взаємин, емоційно-ціннісного ставлення до природи й людини. Ми виходили з того, що у процесі ігрової діяльності у

дошкільників формується орієнтація на загальний зміст людських взаємин і стереотипів поведінки через взаємодію партнерства і лідерства спостерігається зорієнтованість на певний стиль поведінки у цьому сенсі. До того ж гра допомагає вихованцям краще виразити власні почуття, розв'язати внутрішні конфлікти, опанувати правила етикету, отримати досвід конструктивної взаємодії, позитивно сприймати оточуючих, що є підґрунтям емоційно-ціннісного ставлення один до одного і до природи.

Для прикладу наочно проілюструємо деякі фрагменти цієї програми, а саме: тренінгові заняття з формування у старших дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих; інтерактивні технології.

«Пізнай себе і прояви»

Мета: Допомогти дітям краще познайомитися одне із одним, запам'ятати офіційні, спрощені і пестливі імена своїх товаришів, взнати відношення дітей до природи. Формувати уявлення про себе та про групу як дитячий колектив. Познайомити з правилами роботи під час занять.

Обладнання: Папір, ручки, фломастери, паперові сердечка з іменами чи фотографіями.

Хід заняття

1. Привітання учасників

Візьмемось за руки

Та станемо у коло!

Радість та усмішки

Хай сяють навколо!

Словничок етичної граматики

Дружба – стосунки, відносини, в основі яких лежать взаємна прихильність, довіра, відданість, духовна близькість, спільність інтересів.

Ввічливість – володіння гарними манерами, знання та виконання правил поведінки.

Любов до природи – бережливе ставлення до природи, милування красою природи.

2. Оголошення теми і мети заняття

Вихователь: Добрий день! Ми раді зустрічі з вами! Мета нашої зустрічі – кожному відчувати себе членом дитячого колективу і ближче познайомитися з групою і з'ясувати ваше відношення до природи. Наші заняття будуть складатися з веселих ігор, цікавих вправ, корисних секретів про людське спілкування і спілкування з природою.

3. Правила спілкування під час занять:

- 1) Будь активним.
- 2) Дотримуйся теми.
- 3) Поважай думку інших.
- 4) Не викрикуй, говори пошепки.
- 5) Коли один говорить, усі слухають.
- 6) Уникай прямих вказівок та повчальних слів.
- 7) Слухай, а не заспокоюй інших.

4. Сприймання правил.

Вихователь: Правила спілкування потрібні для того, щоб ми почували себе комфортно, щоб могли вільно висловлювати думку і не боятися, що сказані слова будуть недоречними.

- Я даю слово дотримуватися цих правил.

- Чи ви зможете дотримуватися таких правил?

5. Гра «Ім'я та рух»

Діти сідають, утворюючи велике коло.

Вихователь: Кожен із вас буде вимовляти своє ім'я і при цьому робити будь-який рух – руками, ногами, всім тілом.

- Ви хором будете повторювати ім'я дитини і повторювати рух, показаний нею.

- Після цього той самий вихованець вимовляє своє прізвище і показує інший рух. І знову група стає «відлунням» і «віддзеркаленням».

Ми говоримо хором його прізвище і всі повторюють його рух. Ведучий починає. (Після цього передаємо хід своєму сусідові зліва або справа).

6. Обговорення вправи

- Чиє ім'я вам було легко запам'ятати?
- Чиї імена ви забули?
- Чий рух вам сподобався більше від інших?
- Чи знаєте ви, що означає твоє ім'я чи прізвище?

7. Складання «Словничка лагідних імен»

Вихователь:

- Давайте спробуємо скласти «усний словничок пестливих імен». Почнемо з сусідів за столом (наприклад, за партою сидять Галя та Микола). Галя, спробуй пригадати якомога більше ласкавих найменувань для Миколи, а Микола для Галі (Галочка, Галюня, Галюся, Галинонька тощо; Миколко, Миколоньку тощо).

- Бачите, скільки добрих і ласкавих слів можна дібрати до кожного імені. Їх приємно і вимовляти, і слухати. Ніколи не забувайте, звертаючись до товариша чи подруги, звертатися обов'язково по імені, вживайте у своїй мові якомога більше пестливих слів.

- Чи відомо Вам, що означає ваше ім'я?

- Чи є діти, в яких однакові імена? Але придивіться, чи однакові вони?

- Що ви помітили?

- Уважно придивіться один до одного, подивіться на себе у дзеркало, на сусіда за столом.

- Ви всі гарні, привабливі, унікальні!

- Що сталося б, якби всі ми були однаковими, схожими?

- Спробуємо дізнатися разом, чим кожен із нас відрізняється від іншого.

- Пропоную порівняти вагу (зважитися на вагах), зріст (поміряти з допомогою шкали росту) кожного з вас, колір очей, волосся.

- Порівняємо почерк кожного з вас. Для цього напишіть своє ім'я. Потім аркуші перемішаємо. Спробуйте знайти свій аркуш.

- Що допомогло вам це зробити?

8. Гра «Упізнай по голосу»

Вихователь: Оберемо ведучого, якому зав'яжемо очі. Діти (3 – 5 осіб) підійдуть до нього, доторкнуться до спини та скажуть щось приємне (або назвуть його ім'я). Ведучий має вгадати за голосом, хто до нього доторкнувся.

- Як ти здогадався, хто до тебе доторкнувся?

9. Вправа «Розвиваємо увагу»

Вихователь: Ви всі були на природі: лісі, парку, на річці. Уявіть чарівну країну Доброти. Спробуйте розповісти, які люди в ній мешкають, як вони поведуться у природі, яких правил у природі завжди дотримуються?

10. Гра «Стежечка до серця»

Вихователь: На дошці ви бачите підготовлені паперові сердечка з вашими іменами (фотографіями). Хто бажає, підійдіть до дошки і крейдою намалюйте стежечку від свого серця до того, з ким хотіли б подружитися, піти у похід або хто вам подобається.

11. Гра «Букви на спині»

- Об'єднайтесь у пари, і один одному напишіть пальчиком на спині букви.

- Якщо ви відгадали написані букви, то вас можна вважати найдружнішими.

12. Вправа «Павутинка»

Вихователь: Під час прогулянки в сонячну погоду ви любувались промінчиками сонця. Візьміть білі аркуші паперу у формі сонячних променів, які лежать у вас на столах, виберіть фломастер, колір якого схожий на ваше ім'я, та «надрукуйте» своє ім'я великими літерами. І ми утворимо із цих променів-імен сонечко, яке світитиме в нашій групі (дитячому садку).

Вихователь допомагає дітям, яким важко виконати завдання, прикріплює промені-імена до жовтого кола на дошці.

13. Фізкультхвилинка

Встаньте ті, які... (або зробіть крок уперед)

- завжди ввічливі;
- завжди чесні;
- не кричать;
- вважають себе відповідальними;
- вміють швидко бігати;
- вміють голосно співати;
- вміють весело гратися;
- вміють дружити.

14. Підсумкова дискусія

Вихователь:

- Ось і добігло до кінця наше перше заняття. Ви зробили перший крок на шляху до пізнання себе у природі. Нехай цей шлях буде для вас радісним і цікавим!

15. Гра «Спасибі, що допоміг ...»

- Ми зовсім недавно разом. Пригадайте, в чому ви допомагали один одному? Подякуйте цим дітям. Діти по черзі підходять один до одного і торкаючись долоньки до долоньки, очі в очі кажуть: «Дякую, що ти мені допоміг...».

16. Гра «Так чи ні»

- Зараз ми перевіримо, яких правил потрібно дотримуватися у дитячому садку:

- У дитячий садок треба приходити вчасно.
- Можна запізнюватись на заняття.
- На занятті треба бути уважним і старанним.
- Можна не гуляти на вулиці.
- Під час перерви можна бігати по кімнаті.

- Потрібно бути ввічливим.
- З'їдати на перерві якомога більше бутербродів, цукерок і пампушок.

Ефективність виховання ціннісного ставлення до себе й оточуючих у дошкільників значною мірою залежить від методів взаємодії вихователя і вихованців. Базування на науковому підході І. Беха (згідно з яким «основою процесу розгортання виховного впливу має бути таке подання певної соціальної цінності (ідеї, норми, вимоги), яке викликає у вихованця відповідний рефлексивно-емоційний процес» [10, с.125], нами були визначені такі інтерактивні методи виховання емоційно-ціннісного ставлення у старших дошкільників: метод гри; методи відображення свого «Я» дитиною; «пиктограми».

Вибір методу гри зумовлений тим, що «в ігровій діяльності, за твердженням О.Савченко, повною мірою виявляється здатність дітей моделювати людські відносини, відбувається соціалізація особистості» [53, с. 83].

Для розвитку та корекції в старших дошкільників гендерного «Я» використовувалися рольові ігри («Я – хлопчик», «Я – дівчинка»), засновані на принципі активності та діяльнісному підході, де відбувалася міжособистісна взаємодія між хлопчиками й дівчатками, проводилися творчі заняття, що розвивали в дітях ціннісні характеристики себе у відповідності зі своєю статтю.

Наприклад, гра «**Прогноз погоди**»

Хід гри: Дітям пропонується намалювати власний настрій. Звертаємо увагу на те, яким кольором дошкільники зображують свій настрій. Таким чином, відстежується залежність кольоротворення з внутрішнім світом дитини (почуття, які дитина прагне передати).

«Камінчик у черевичку під час прогулянки»

Хід гри: Діти, починаючи з фрази: «У мене у черевичкові камінчик....» далі розповідати про труднощі, що заважають їм почуватися комфортно, про те, на кого сердяться і чому не можуть зосередитися на занятті.

«Несподівані картинки»

Хід гри: Діти створюють спільний малюнок. Додаючи власні елементи до нього по черзі: перший проводить лінію чи криву, другий продовжує сюжет довільно і т. ін. Дана гра навчає дітей співвідносити, координувати та синхронізувати власні напрямки пошукової діяльності з тим особистим внеском, що його зробив кожен інший учасник.

«Цінуємо один одного»

Хід гри: На початку гри вихователь проводить бесіду щодо усвідомлення дітьми змісту понять: любов до природи, людяність, відповідальність, справедливість. Дошкільники, отримавши по три кола, розфарбовують їх голубим, зеленим і фіолетовим кольорами. Голубий дарують тому, кого вважають людяною людиною, його прізвище підписують на зворотньому боці. Зелений – найсправедливішому. А фіолетовий найвідповідальнішому. Звертається увага на те, у кого найбагатший урожай, а кому необхідно замислитись, як виправити ситуацію. Вихователь разом із дітьми аналізує результати гри.

«Ти – мені, я – тобі»

Хід гри: Діти під час прогулянки стають у дві шеренги, одна навпроти іншої. Вихователь – рівноправний учасник гри. Діти по черзі кидають м'яч тим, хто стоїть у протилежній шерензі. Гравець, спіймавши м'яч, називає, яку рису характеру він узяв би в того, хто йому кинув м'яча. Потім наступний учасник кидає м'яч будь-якому іншому з протилежної шеренги і той теж має сказати, яку рису він узяв би в нього. Гра продовжується доти, доки діти не почнуть повторюватися.

На заняттях ми використовували різні методи відображення свого «Я» дитиною: на малюнках за допомогою фарб, пластиліну, використання

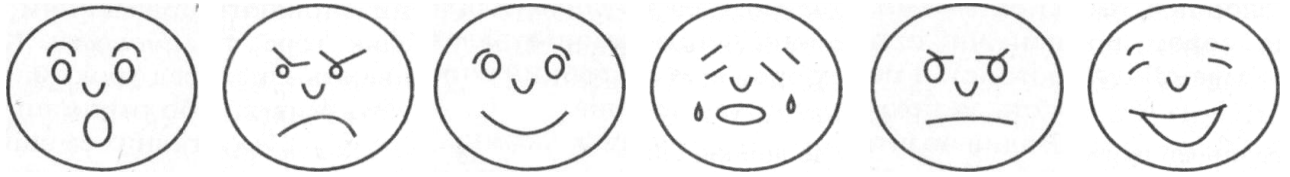
колажів. Наприклад, для підвищення уваги до свого образу «Я» та підвищення самооцінки використовувалася вправа «Мій портрет у променях сонця»: перед дошкільником ставилося питання: «Чому я заслуговую поваги?» Щоб легше було це зробити, потрібно було намалювати сонце, у центрі сонячного кола дитині пропонувалося написати своє ім'я і намалювати свій портрет. Потім уздовж променів написати всі свої достоїнства, все хороше, що діти про себе знають як про дошкільника. Далі йшло обговорення портретів.

Методика «Піктограми» належить сьогодні до найбільш розповсюджених, оскільки вона дозволяє одержати досить детальні відомості, що стосуються не тільки особливостей наочно-образного мислення, але й особливостей емоційного стану випробовуваних, спрямованості їхньої свідомості, особистісних властивостей. Це зумовлює використання цієї методики для найрізноманітніших цілей, наприклад: при арт-терапії, оцінці міжособистісних відносин, при встановленні ієрархічних цінностей. Очікувані результати: позитивна динаміка у розвитку довільної саморегуляції емоційного стану дітей. На заняттях під час застосування «піктограм» стимулюється прояв дітьми позитивних соціальних почуттів (повага один до одного, безкорислива допомога іншим, ціннісне ставлення до себе й оточуючих людей).

Зауважимо, означена методика була запропонована нейропсихологом А.Лурія ще у 1936 році. Спочатку ця методика призначалася тільки для клінічних досліджень, але її простота й інформативність дотепер дозволяють розширювати сферу її застосування.

Сутність методики полягає в передачі будь-якого вербально позначеного поняття через його образ. Сама назва піктограма – означає рисунковий лист, коли предмети, події та дії позначаються малюнками чи умовними знаками. Наприклад, на заняттях ми пропонували дітям з'єднати з веселим обличчям ті якості, які допомагають радіти під час прогулянки, а

з сумним – ті, що заважають, примушують сумувати. Ми прагнули, щоб діти обов’язково пояснювали свій вибір.

Людяність

Справедливість

Несправедливість

Відповідальність

Безвідповідальність

Толерантність

Нахабність

Нечесність

Забіякуватість

Поза сумнівом, виховні методи мають ґрунтуватися на рефлексивно-вольових механізмах, механізмах співпереживання і позитивного емоційного оцінювання, які апелюють насамперед до самосвідомості, свідомого, творчого ставлення людини до суспільних норм і цінностей. Такі методи й можна кваліфікувати «виховними технологіями особистісної орієнтації» [10, с. 169], спрямованими на формування в тому числі і емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих.

Для перевірки ефективності запропонованої програми після проведення формувального етапу експерименту було проведено повторну діагностику, що засвідчила динаміку сформованості ціннісного ставлення дошкільників до себе й оточуючих на підсумковому етапі експерименту (таблиця 3.2.)

Таблиця 3.2.

Узагальнені результати щодо сформованості емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих (констатувальний і підсумковий зріз)

Групи дітей	ЕГ (13 дітей)		КГ (12 дітей)	
	Констатований експеримент, у %	Підсумковий експеримент, у %	Констатований експеримент, у %	Підсумковий експеримент, у %
1.Завищене емоційно-ціннісне ставлення	22	8	33	25
2.Позитивне (адекватне) емоційно-ціннісне ставлення	33	69	17	25
3.Несформоване емоційно-ціннісне ставлення	45	23	50	50

Як бачимо, у дошкільників експериментальної групи значно покращилися результати рівневих виявів емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих: позитивне (адекватне) емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих зросло з 33% до 69%, а завищене і несформоване емоційно-ціннісне ставлення навпаки зменшилися відповідно з 22% до 8% і 45% до 23%. У контрольній групі відбулися менш виразні кількісні й якісні зрушення.

Отже, можна зробити висновок про те, що реалізація запропонованої нами технології сприяла значному покращенню результативності сформованості ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих.

Висновки до розділу.

Ставлення дітей дошкільного віку до природи перш за все формується під впливом знань. Не можна любити те, про що не маєш уявлення. А любов до природи є основою любові до Батьківщини. Дбайливе ставлення, співчуття до живого неможливо виховати на відстані. Безпосередні контакти з живою природою, дієве ставлення до найближчого оточення навчать дітей помічати найменші зміни в стані рослин і тварин, з'ясувати причини цього стану та вживати відповідних дій. Згодом ці елементарні ціннісні особистісні надії стануть основою для формування активної позиції небайдужої людини.

На основі аналізу проведеної роботи ми визначили типи емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку:

– активне емоційно-ціннісне ставлення – у дітей сформований стійкий пізнавальний інтерес до явищ природи, мають уявлення про основні об'єкти неживої природи, їх властивості та стани, значення для живих істот, людей; вміють оцінювати стан навколишнього середовища та намагаються його покращити; отримують задоволення від спілкування з природою, вміють відгукуватися на прояви прекрасного в природі, прагнуть виразити свої емоції від спілкування з природою у творчій діяльності;

– позитивне емоційно-ціннісне ставлення – дітей дошкільного віку отримують задоволення від спілкування з природою, чутливі до краси природи, відгукуються на прояви прекрасного в природі; знання дітей недостатньо повні і усвідомлені, застосовуються лише за допомогою дорослого; інтерес до природи поверховий; не завжди правильно можуть оцінити своє і чуже ставлення до природи, її практичне значення; дотримуються правил поведінки у природі, але має місце розходження реальної і вербальної поведінки; несистематичне виявляють турботу про живі об'єкти, але на пропозицію дорослих виконують роботу старанно і сумлінно;

– пасивне емоційно-ціннісне ставлення – знання дітей дошкільного віку недостатньо повні і усвідомлені; пізнавальний інтерес до природи ситуативний і нестійкий; краса природи не викликає у них позитивних емоцій, діти не мають бажання зображувати об'єкти природи; дотримуються правил і норм поведінки в природі; вміють доглядати за живими об'єктами, але роблять це лише за пропозицією дорослого; вміють оцінювати дії і вчинки інших;

– негативне ставлення – цю групу складають діти, які мають поверхові екологічні знання, не вміють застосовувати їх на практиці; байдужі до краси природи, не розуміють естетичної і практичної цінності природи; не можуть оцінити своє та ставлення інших до об'єктів природи; дотримуються правил поведінки у природному середовищі лише за умови контролю з боку дорослого; не виявляють дієвої допомоги природним об'єктам.

Під час формувального експерименту у дошкільників експериментальної групи значно покращилися результати рівневих виявів емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих: позитивне (адекватне) емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих зросло з 33% до 69%, а завищене і несформоване емоційно-ціннісне ставлення навпаки зменшилися відповідно з 22% до 8% і 45% до 23%. У контрольній групі відбулися менш виразні кількісні й якісні зрушення.

Зроблено висновок про те, що реалізація запропонованої нами технології сприяла значному покращенню результативності сформованості ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих.

ВИСНОВКИ

На основі узагальнення результатів дослідження теоретичних засад та шляхів формування емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих зроблено такі висновки:

1. Обґрунтовано і схарактеризовано проблему формування ціннісного ставлення дошкільників до себе й оточуючих; уточнено зміст понять «ставлення», «самоствалення», «ціннісне ставлення», «ціннісне ставлення до природи», «емоційно-ціннісне ставлення до природи». Поняття «ставлення» розглядається у дослідженні як продукт індивідуального розвитку особистості, що характеризує ступінь її інтересу, силу емоцій, бажань і виражається в її поведінці. Ставлення до самого себе (самоствалення) – це осмислене ставлення до власних суб'єктивних утворень, тобто особистісних властивостей; стале утворення, яке виникає на основі самосприйняття, самооцінки та оцінок значущого оточення. Ціннісне ставлення до природи передбачає сформованість у дітей дошкільного віку вміння цінувати природу як носія духовно-душевних та соціальних сил. Ключовими показниками ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до природи й оточуючих є: людяність, любов до природи, повага до гідності, справедливість, толерантність, відповідальність. Емоційно-ціннісне ставлення до природи виявляється на позитивному полюсі в гордості, почутті власної гідності, повазі до природи, а на негативному – як усвідомлення власної малоцінності, нікчемності, зневаги до природи. Генеза цього ставлення визначається розвитком емоційної сфери дитини, її емоційним досвідом у цілому.

2. Проаналізовано особливості формування емоційно-ціннісного ставлення у дошкільників до природи на різних етапах онтогенезу. Встановлено, що усвідомлення дитиною себе поруч із природою, усвідомленням нею оточуючого світу є необхідною умовою її розвитку.

Ставлення до природи виникає в ретроспективі послідовностей: ставлення до себе як до суб'єкта емоційного спілкування; ставлення до природи як до суб'єкта предметної діяльності; ставлення до себе як до суб'єкта спілкування; як результат якісних перетворень самосвідомості й активної позиції дитини; як основа для подальшого формування суб'єктності.

3. Розкрито роль сім'ї як чинника формування у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих, що дає дитині важливий досвід взаємодії з природою, людьми і є тим унікальним виховним середовищем, де вона вчиться любові до прекрасного, людяності, толерантності, любові і повазі до близьких та оточуючих людей і тварин, турботливому, відповідальному ставленню до інших. У спілкуванні з близькими людьми, у дітей формуються уявлення про себе як людину гідну поваги, любові, визнання, а також про інших людей та емоційно-ціннісне ставлення до них.

Особисті очікування дитини формуються під впливом оціночних ставлень дорослих, які, з одного боку, можуть допомогти дитині усвідомити свої найкращі прагнення і надати можливість стверджуватися серед одноліток, а з іншого – можуть зруйнувати віру у свої сили. Такі оціночні впливи дорослих є потужним чинником управління дитячими взаємовідносинами і, отже, становлення емоційно-ціннісного становлення дитини до природи й оточуючих.

4. Виявлено стан сформованості ціннісного ставлення дошкільників до природи й оточуючих через діагностичне обстеження дітей старшого дошкільного віку із використанням комплексу методик (керованої проєкції, аналіз дитячих малюнків, робота з картками, на яких зображені завдання різного ступеня складності, методика комплексного вивчення самооцінки й ціннісних орієнтацій) та дослідницьку роботу з дорослими (вихователями, батьками) з метою визначення впливу дошкільного закладу і сім'ї на формування у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до себе й оточуючих. На підставі аналізу дослідницьких процедур діти

старшого дошкільного віку були розподілені на три групи за рівнями сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих:

✓ 1 група – діти із завищеним ціннісним ставленням до природи й оточуючих, які в усьому прагнуть бути краще за всіх, у яких розвинена самозакоханість, ілюзія впевненості, зазнайство. В ЕГ таких дітей виявилось 22 %, у КГ – 33%.

✓ 2 група – діти з позитивним (адекватним) ціннісним ставленням до природи, яким притаманна активність, акуратність, кмітливість, бадьорість, почуття гумору, товарицькість. В ЕГ таких дітей виявилось 33%, у КГ – 17%.

✓ 3 група – діти із несформованим ціннісним ставленням до природи й оточуючих, яким властива пасивність, недовірливість, тривожність, підвищена вразливість, невпевненість. В ЕГ було виявлено 45% таких дітей, у КГ – 50%.

5. Теоретично обгрунтовано й експериментально перевірено шляхи формування емоційно-ціннісного ставлення дошкільників до себе й оточуючих через підвищення психолого-педагогічної культури батьків у формуванні в дошкільників ціннісного ставлення до природи й оточуючих, використання інноваційних технологій формування у дітей дошкільного віку емоційно-ціннісного ставлення, де пріоритетними були тренінги, ігрові, інтерактивні вправи, методи відображення свого «Я» дитиною, піктограми.

Організація виховної роботи на формувальному етапі експерименту передбала впровадження програми «Виховання у старших дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих», побудованої на основі тренінгів, ігрових технологій, спрямованих на забезпечення психологічної комфортності, ситуації успіху, виховання у дітей доброзичливих, гуманних взаємин, емоційно-ціннісного ставлення до людини. Ми виходили з того, що у процесі ігрової діяльності у дошкільників формується орієнтація на загальний зміст людських взаємин

і стереотипів поведінки через взаємодію партнерства і лідерства спостерігається зорієнтованість на певний стиль поведінки у цьому сенсі. До того ж гра допомагає вихованцям краще виразити власні почуття, любов до природи, розв'язати внутрішні конфлікти, опанувати правила етикету, отримати досвід конструктивної взаємодії, позитивно сприймати оточуючих, що є підґрунтям ціннісного ставлення один до одного.

Виявлено позитивні результати впровадження технології формування емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих у дітей старшого дошкільного віку. Про це свідчить динаміка рівневих виявів емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих у старших дошкільників експериментальної групи: позитивне (адекватне) емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих зросло з 33% до 69%, а завищене і несформоване емоційно-ціннісне ставлення навпаки зменшилися відповідно з 22% до 8% і 45% до 23%. У контрольній групі відбулися менш виразні кількісні й якісні зрушення.

Проведене дослідження не вичерпує обрану проблему. Перспективним може бути її подальше вивчення під кутом побудови особистісно орієнтованого виховного процесу з урахуванням особливостей емоційно-ціннісного ставлення до себе й інших людей у дітей на інших вікових етапах розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева И.Д. Развитие личности на ранних этапах детства // Проблемы возрастной психологии. – М.: Умник, 1993. –163с.
2. Авдеева Н.Н. Развитие представлений о самом себе у ребенка от рождения до 7 лет / Н.Н. Авдеева, А.И. Силвестру, Е.О. Смирнова // Воспитание, обучение и психологическое развитие. – М.: Наука, 1997. –176 с.
3. Амонашвили Ш.А. Создал человека / Ш. А. Амонашвили. – М.: Знание, 1992. – 95 с.
4. Аристова Л.С. Формування у старшокласників естетичного ставлення до мистецтва в процесі вивчення художньої культури. / Л.С. Аристова. –Київ: Знання, 2016. – 246 с.
5. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку „Я у Світі“ / наук. ред. та упоряд. О.Л. Кононко. – 2-ге вид., випр. – К. : Світоч, 2008. – 430 с.
6. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні: наук. керівник А.М.Богуш. – К., 2012. – 26с.
7. Белинская Т.В. Исследование процесса развития ценностного отношения к здоровью у студентов педагогического вуза / Т.В. Белинская, Т.А. Финашина // Известия КОИП: Сб. научных трудов. – Вып. № 6. – Калуга: Издательство “Эйдос”, 2004. – С. 130-137.
8. Бернс Э. Развитие Я-концепции и воспитание / Э. Бернс. – М.: Прогресс, 2006. – 420 с.
9. Бех І. Інваріанти особистісно орієнтованого підходу до виховання дитини / І.Д. Бех // Початкова школа. – 2011. – № 2. – С. 3–7.
10. Бех І.Д. Виховання особистості. – У 2-х кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2013. – Кн. 1. – 278 с.; Кн. 2. – 342 с. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований

- підхід: теоретико-технологічні засади: Наук. Видання. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
11. Бех І. Д. Категорія становлення в контексті розвитку образу “Я” особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 3 (16). – С. 9–22.
 12. Бехтерев В. М. Мозг: структура, функція, патологія, психіка: / В. М. Бехтерев; [под ред. и с предисл. А.Г. Чучалина; коммент. В.С.Воробьева]. – М.: Поматур, 1994. – 750 с.
 13. Богуш А. М. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін.; за заг. ред. Н. В. Гавриш. – Луганськ, 2011. – 320 с.
 14. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. / Л.И. Божович. – СПб. и др.: Питер. (Серия «Мастера психологии»). – 2008. – 398 с.
 15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
 16. Воспитание детей дошкольного возраста /Под ред. Л.Н. Проколиенко. – К.: Школа, 2000. – 368 с.
 17. Гаряча С.А. Етичний калейдоскоп: метод. посібник / С.А.Гаряча. – Черкаси: видавництво ЧОПООП, 2009. – 95 с.
 18. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Довідкове видання. / Семен Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376с.
 19. Горбатих В.В. Самоставлення особистості як емоційний компонент самосвідомості / В.В. Горбатих // Вісник Запорізького національного університету. – №2(13), 2013. – С. 48-52.
 20. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте / Василий Васильевич Давыдов // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 22 – 37.

21. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології / Дичківська І.М. – К.: Академвидав, 2014. – 352с.
22. Дьяченко М.И. Психология: словарь-справочник / М.И.Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Хелтон, 1998. – 399с.
23. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників. – К.:Центральний ін-т після дипломної педагогіки освіти НАПН України, 2012. – 220 с.
24. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / Л. В.Сохань та ін.; Науково-методичний центр середньої освіти. – К: Богдана, 2013. – 520 с.
25. Закон України “Про дошкільну освіту”. – К., 2001.
26. Запорожец А.В., Неверович Я.З., Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольника: [пособие для воспитателей детского сада] /А.В. Запорожец, Я.З. Неверович, А.Д. Кошелева и др.; под ред. А.Д. Кошелевой. – М.: Просвещение,1985. – 176 с.
27. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Харків: Фоліо, 2016. – 540с.
28. Інновації в дошкільній освіті. Програми, технології, проекти, ідеї, досвід: (посібник на допомогу дошкільним працівникам)] / авт.-упор.: Л.В.Калуська, М.В.Опрощенко. – Тернопіль: Мандрівець, 2014. – 376с.
29. Кириченко І. Ситуація успіху. Методичні рекомендації педагогам і батькам щодо створення ситуації успіху/ Ірина Кириченко // Директор школи. – 2011. – № 17(161). – С. 9-10.
30. Киричок В.А. Основи гуманістичної моралі: Метод. посібник. – Черкаси: видавництво ЧОПОПП, 2009. – 157с.
31. Кольшко А.М. Особенности межличностного взаимодействия педагогов с различными типами самоотношения / А.М. Кольшко // Весник Гродзенскага дзяржа-унагаушверсгэтшмя Яню Купалы. Серия 1. – 2001. – № 1 (6). – С. 172-178.

32. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
33. Кондратенко Р.В. Діагностичний супровід розвитку та виховання старших дошкільників: навчально-методичний посібник / Р.В. Кондратенко, В.Ф.Олійник, І.В.Овчаренко; за заг. ред. В.Ф.Олійник. – Кривий Ріг: КПІ, 2015. – 224с.
34. Кондратенко Т.Д. Обучение старших дошкольников / Т.Д. Кондратенко, В.К. Котырло, С.А. Ладывир. – К. «Школа», 2006. – 152 с.
35. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : (системний підхід) / Олена Леонтіївна Кононко. – К. : Стилос, 2010. – 336 с.
36. Кононко О. Л. Самосвідомість у житті дошкільника / О. Л. Кононко // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти. – Рівне: Наука, 2014. – 106 с.
37. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч. посіб. для вищ. навч. закладів. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
38. Костюк Г. С. Навчально виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; под ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. шк., 1989. – 243 с.
39. Котырло В.К. Воспитание гуманных чувств у детей / В.К. Котырло, С.Е. Кулачковская, С.А. Ладывир, Ю.А. Приходько / [Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.К. Котырло]. – К., «Рад школа», 1987. – 174 с.
40. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1978. – 304 с.
41. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций. – М.: Смысл, 1992. – 170 с.

42. Лисина М.И. Силвестру А.И. Психология самосознани у дошкольников. – Кишенев: Штиинце, 1993.
43. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. – СПб.: Изд. гр. Евразия, 1997. – 430 с.
44. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Ленинград, 1990.–С.128-205.
45. Новий тлумачний словник української мови / [уклад. В.Яременко, О.Сліпущко]. – 2-ге вид., виправлене. – Т.3. – К.: Аконіт, 2015. – 862с.
46. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально- оценочная система: спецкурс / С. Р. Пантилеев. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 108с.
47. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.- метод. посібник / Ред. рада: В. М. Доній, Т. М. Несен, Л. В. Сохань, Г. Г. Єрмаков та ін. – К.: Знання, 2006. – 792с.
48. Петровский А.В. Личность с позиции системного подхода. // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 57- 66.
49. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку : навч.-метод. посіб. / Т. О. Піроженко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 136 с.
50. Постовий В. Г. Тенденції і пріоритети виховання дітей у сучасній сім'ї : [монографія] / Віктор Григорович Постовий. – К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2006. – 190 с.
51. Рейпольська О.Д. Особливості виховання ціннісного ставлення у старших дошкільників та їх уявлень про самих себе / О.Д. Рейпольська // Психолого-педагогічні науки, 2014. – №3. – С.75 – 79.
52. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
53. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти: [посібник

- для вчителів і методистів початкового навчання] / О. Я.Савченко. – 2-ге вид., переробл. – К.: Богданова А.М., 2009. – 226 с.
54. Столин В. В. Исследование эмоционально-ценностного отношения к себе с помощью методики управляемой проекции / Владимир Викторович Столин // Психологический журнал. – 1981. – Т. 3. – С. 104 – 117.
55. Стрельцова В.П. В.Н. Мясищев – создатель “концепции психологии отношений личности” / В.П. Стрельцова // Психология отношений. Материалы региональной научно-практической конференции. – Владимир, 2001. – С. 36–38.
56. Світлична С.П. Поняття ціннісного ставлення до себе в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях / С.П.Світлична // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наук. праць. – Вип. 10. Т.1. – Кам’янець-Подільський. – 2017. – С.17 – 26.
57. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п’яти томах / В.О. Сухомлинський. – К., Т. 4. 1977. – 550 с.
58. Сухомлинський В.О. Дисципліна і самодисципліна. Відповідальність перед колективом і перед самим собою / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т. – К., 1977. – Т.3. – 670 с.
59. Сухомлинський В.О. Народження добра / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: в 5-ти т. – К., 1977. – Т.5. – 639 с.
60. Тищенко С. П. Емоційно-ціннісне ставлення до себе як структурний компонент образу Я / С. П. Тищенко // Психологія: респ. наук.-метод. зб. – К.: Школа, 2003. – Вип. 22. – С. 3 – 19.
61. Тищенко С.П. Психологія виховного впливу сім’ї на дитину / С.П. Тищенко. – К., серія VII «Педагогічна» №11, 1982. – 48 с.
62. Третьяк О.П. Методика виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до людини в навчально-виховному процесі:

- метод. посіб. / Ольга Третьяк; Ін-т проблем виховання НАПН України. – К.: вид-во Знання, 2013. – 136 с.
63. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы /А.Г. Харчев, М.С. Мацковский. – М., 1998. – 156 с.
 64. Хухлаева О.В. Динамика структуры самоосознания младшего школьника. – Дисс...канд. псих. наук. М., 2000. – 170 с.
 65. Хухлаева О. В. Тропинка к своему Я: уроки психологии в начальной школе (1 – 4). 3-е изд. – М.: Генезис, 2009. – 344с.
 66. Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности // Проблемы сознания. – М.: Изд-во АПН. – 1996. – С. 228–240.
 67. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И.Чеснокова. – М.: Наука, 1997. – 256 с.
 68. Чеснокова И. И. Сензитивные периоды в развитии самосознания / Ирина Ивановна Чеснокова // Активизация личности в системе общественных отношений. – М.: Учитель, 1999. –107с.
 69. Эльконин Д. Б. Детская психология. – М.: Изд-во Мин. просвещения, 1990. – 174 с.
 70. Философия для детей. Реабилитация / Юлина Н.С. – М.:Канон+ 2005. – 464 с. – (Современная философия) – С.164
 71. Философия для детей. Обучение навыкам разумного мышления / Н.С. Юлина. – М.: Канон+, 2005. – 464с. (Современная философия) – С. 234
 72. Шадриков В. Д. Способности, одаренность, талант / В. Д. Шадриков // Развитие и диагностика способностей / отв. ред.: В. Н. Дружинин, В. Д. Шадриков. – М. : Наука, 1991. – С. 5–13.
 73. Шевчук К. Інтегрований підхід до навчання: ретроспективний аналіз / К. Шевчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер.

- Педагогіка і психологія. – 2017. – №20. – С. 50–55.
74. Штайнер Р. Основные черты социального вопроса в жизненных необходимостях настоящего и будущего : пер. с нем. / Рудольф Штайнер. – Ереван : Ной, 1992. – 140 с.
75. Щербаков А. И. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования / Щербаков А. И. – Л.: Огонек, 2008. – 130 с.
76. Юдин Е. Г. Системный подход и принцип деятельности / Е. Г. Юдин. – М. : Наука, 1997. – 391 с.
77. Юнг К. Г. Аналитическая психология / К. Г. Юнг // История зарубежной психологии: тексты / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – С. 143–170.
78. Якиманская И. С. Разработки технологии личностно-ориентированного обучения / И. С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 3–4.
79. Яковлева Е. Л. Психологические условия развития творческого потенциала у детей дошкольного возраста / Е. Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 37–43.
80. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы творческого потенциала / Е. Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 3–5.
81. Яковлева Е. Л. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся / Е. Л. Яковлева. – М. : Молодая гвардия. 1997. – 78 с.
82. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала личности / Е. Л. Яковлева. – М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 1997. – 158 с.
83. Яковлева Н. М. Теория и практика подготовки будущего учителя к творческому решению воспитательных задач. – Челябинск:

Умник. – 1992. – 378 с.

84. Яковлева Н. О. Педагогическое проектирование инновационных систем– М.: Учитель, 2003. – 355 с.
85. Ямницький В. М. Психологія життєтворчої активності особистості : монографія / В. М. Ямницький. – Одеса : СВД Черкасов М. П.; Рівне : РДГУ, 2014. – 360 с.
86. Ямницький В. М. Феномен креативності в аспекті проблеми здібностей / В. М. Ямницький // Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України «Наука і освіта». – Одеса, 2015. – № 5–6. – С. 74–77.

Анкета для вихователів

- 1.Що Ви вкладаєте у зміст понять «емоційно-ціннісне ставлення до природи, до людини»?
2. Якими методами і засобами Ви найчастіше користуєтесь в навчально-виховному процесі для виховання в дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих?
3. На які вікові особливості слід звернути особливу увагу, виховуючи у дошкільників емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих?
4. Як, на Вашу думку, можна залучити сім'ю до роботи з виховання в дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих?
5. Що на Ваш погляд, найбільше цінують Ваші вихованці: у себе, у своїх однолітках?
6. Які інноваційні технології слід використовувати в навчально-виховному процесі дошкільного закладу з метою ефективного виховання у дошкільників емоційно-ціннісного ставлення до природи й оточуючих?

Анкета для батьків

- 1.Як часто Ви розмовляєте з дитиною про природу, її поведження у довкіллі, на моральні теми?

☐ часто	☐ коли є можливість	☐ рідко
--------------------------------	--	--------------------------------
2. Що Ви найбільше цінуєте у своєму житті?
3. Як Ви вважаєте, чи необхідно виховувати у Ваших дітей емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих? Чому?
4. Як на Вашу думку, чи виховує дошкільний заклад у дітей емоційно-ціннісне ставлення до природи й оточуючих? Яким чином?
5. Оцініть за п'ятибальною шкалою прояв якостей Вашої дитини:
 - а) людяність ___
 - б) повага людської гідності ___
 - в) справедливість ___

г) любов до природи ___

д) відповідальність___

**Рекомендації для батьків дошкільників з формування адекватної
самооцінки дитини**

1. Варто приділяти достатньо уваги особистості дитини (особливо, якщо дітей у родині декілька). До кожної дитини потрібно, насамперед, ставитися як до окремої особистості, а не тільки як до частини сімейної структури.
2. Необхідно, щоб дитина росла в атмосфері любові до природи і любові батьків, поваги, дбайливого ставлення до її індивідуальних особливостей, зацікавленості в її справах і заняттях, упевненості в її досягненнях; разом з тим – вимогливості й послідовності у виховних впливах з боку батьків.
3. У жодному разі не можна ображати дитину, говорити їй: «Ти нечупара (дурень, ледар тощо)».
4. Корисно «візуалізувати» особистість дитини. Можна попросити дитину, а якщо їх кілька – кожного окремо, придумати собі екологічну стежину по якій обов'язково Ви помандруєте у вихідні.
5. Варто уникати порівняння дитини з її друзями, братами чи сестрами. До того ж, зовсім не важливо, буде це порівняння на користь дитини чи ні. Не треба привчати дитину постійно орієнтуватися на оточуючих. Нехай вона знає, що її люблять і цінують такою, якою вона є.
6. Слід виховувати в дитини почуття любові до природи, поваги й співпереживання до оточуючих, готовність завжди допомогти та підтримати. Дитина повинна розуміти, що всі люди різні, кожна людина особлива по-своєму й потребує поваги.
7. Потрібно вказувати дитині на її досягнення. Дуже важливо показувати дитині наявність у неї досягнень у розвитку. Це сприяє формуванню адекватної самооцінки.

8. Необхідно рівною мірою відзначати успіхи й невдачі та відповідно їх оцінювати. Слід спочатку підкреслити успіхи дитини, а потім тактовно й конструктивно вказати на недоліки.
9. Слід демонструвати своїм прикладом любо до природи, правильне поведження у докiллi, адекватність ставлення до успіхів і невдач, оцінювати вголос свої можливості та результати діяльності.
10. Батькам необхідно уникати називати дитину так, як їй не подобається. Варто пам'ятати, що «невинні», на думку батьків, прізвиська чи жартівливі «дражнили» можуть бути не такими вже й кумедними для дитини.
11. Важливо виховувати самостійність. Дитині необхідно довіряти й підтримувати її. Не треба робити за неї того, що вона здатна робити сама.
12. Необхідно поважати думку дитини, хотіння мандрувати, подорожувати, її рішення, навіть якщо батьки з ними не згодні. Повага підвищує самооцінку кожної людини і вона стає більш впевненою в собі, в своїх силах.
13. Важливо навчити дитину відстоювати свої права. Адже часто батьки самі негайно втручаються в конфлікти своїх дітей з іншими дітьми, але не замислюються про те, що цим підбивають впевненість дитини в собі і її вміння постояти за себе.
14. Потрібно цікавитися думкою дитини щодо важливих питань, в тому числі і відпочинку на природі. Їй необхідно відчувати себе не тільки особистістю, а й частиною сім'ї.
15. Варто навчити дитину адекватно реагувати на критику, в тому числі і поведження в докiллi.